

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Кваліфікаційна робота
магістра

на тему «Епістолярії як джерело дослідження радянської
повсякденності 1940-і – 1991 рр.»

Виконав: магістр 2 курсу, групи 8.0329-і
спеціальності 032 історія та археологія
освітньої програми: історія
Кременчуцький Ілля Юрійович

Керівник: професор кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних дисциплін
професор, д.і.н.

_____ Мільчев В. І.

Рецензент: доцент кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних дисциплін,
доцент, к.і.н.

_____ Білівненко С. М.

м. Запоріжжя
2020 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Історичний факультет
Кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін
Рівень вищої освіти: другий (магістерський)
Спеціальність: 032 історія та археологія
Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних
історичних
дисциплін
Головко Ю.І.
« _____ » _____ 2020 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА СТУДЕНТА

Кременчуцькому Іллі Юрійовичу

1. Тема роботи: Епістолярії як джерело дослідження радянської повсякденності 1940- і – 1991 рр.
керівник роботи: д.і.н., професор Мільчев В.І,
затверджені наказом ЗНУ від «30» квітня 2020 року № 505-с
2. Строк подання студентом роботи: 03 грудня 2020 року
3. Вихідні дані до роботи: Історичне джерелознавство: Підручник / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; Гол. ред. С. В. Головко. К.: Либідь, 2002.С.413; Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України /Авт.: Я.С. Калакура, Г.В. Боряк, к; редкол.: Я.С. Калакура (гол. рел.), В.П. Ляхоцький, Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, І.Б. Матяш, Р.Я. Пиріг. К., 1998. 316 с.; Дмитрієнко Марія Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу / Дмитрієнко Марія, Войцехівська Ірина // Спеціальні історичні дисципліни. 1998. № 2. С. 23-45.;
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): З'ясувати специфіку дослідження епістолярних джерел; Прослідкувати термінологічні колізії довкола визначення листів як джерел; Визначити епістолярії як об'єкт міждисциплінарних досліджень у гуманістиці; Висвітлити історіографічні та методологічні дискусії щодо ролі епістолярних джерел у наукових дослідженнях; Піддати зовнішній та

внутрішній критиці досліджувани епістолярні колекції; З'ясувати інформаційний потенціал досліджуваних епістолярних колекцій;
5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): немає.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	В.І. Мільчев	30.04.2020	30.04.2020
Розділ 2	В.І. Мільчев	01.09.2020	01.09.2020
Розділ 3	В.І. Мільчев	01.10.2020	01.10.2020

7. Дата видачі завдання: 30 квітня 2020 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ. Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	квітень, 2020 р.	<i>виконано</i>
2.	Написання першого розділу	травень 2020 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання другого розділу	вересень 2020 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання третього розділу	жовтень 2020 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання висновків, комп'ютерний набір роботи	листопад 2020 р.	<i>виконано</i>

Студент _____ І.Ю. Кременчуцький

Керівник роботи _____ В.І. Мільчев

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ С.С. Черкасов

РЕФЕРАТ
ЕПІСТОЛЯРІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ
ПОВСЯКДЕННОСТІ

Структура роботи: дослідження складається з реферату (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг основної роботи – 59 сторінок. Всього – 80 сторінок.

Категорії та поняття: епістолярії, епістолярний комплекс, приватна колекція, експертиза цінностей, «его-джерела», «джерела особового походження», «особистісно-комунікаційні письмові джерела», класифікація, систематизація.

Об’єкт дослідження: епістолярні джерела радянської доби.

Предмет дослідження: епістолярні канали комунікації населення УРСР в 1940-х – 1991 рр.

Мета дослідження: розкриття інформаційного потенціалу приватного листування для дослідження радянської повсякденності

Реалізація мети передбачає розв’язання таких наукових завдань:

1. З’ясувати рівень наукової розробки проблеми;
2. Визначити оптимальні методологічні прийоми роботи з епістоляріями;
3. Розкрити місце епістоляріїв, як локального культурного феномену, у сфері гуманітаристики;
4. Висвітлити термінологічні дискусії довкола листів, як історичних джерел;
5. Піддати зовнішній та внутрішній критиці досліджувані епістолярні колекції;
6. Продемонструвати інформаційний потенціал досліджених епістолярних колекцій у справі висвітлення повсякденного життя різноманітних соціальних страт радянського суспільства;

Новизна роботи та теоретичне значення: полягає в тому, що в ній було здійснено спробу комплексного дослідження приватного листування радянських громадян другої половини ХХ-го століття. Важливість дослідження викликана потребою розробок та переосмислення радянської доби української історії. Результати роботи можуть бути використані в подальших дослідженнях із історичного джерелознавства, соціальної історії, історичного краєзнавства та інших подібних дискурсах.

Висновки:

1. Епістолярії рідко ставали об'єктом спеціальних джерелознавчих досліджень, їх використання істориками, здебільшого, мало характер ілюстративний;
2. Комплекси листування приватних осіб (особливо пересічних громадян) мають погану збереженість і вкрай рідко зберігаються упродовж біль ніж одного-двох десятиліть;
3. Методологічне підґрунтя джерелознавчого аналізу епістолярій має базуватися на міждисциплінарних засадах, використовуючи сукупність методик і прийомів, властивих багатьом сферам знання про людину та суспільство;
4. Термінологічний апарат, яким характеризуються листи та їх наративна складова, все ще залишає місце для дискусій та розширення понятійної складової;
5. Введення до наукового обігу якомога ширшого кола епістолярних текстів надає дослідникам радянської доби широке інформаційне поле для продуктивних історичних реконструкцій з історії повсякдення, соціальної та гендерної історії, культурної антропології;

EPISTOLARIES AS A SOURCE OF THE STUDY OF SOVIET EVERYDAY 1940-s-1991

Structure of the work: the study consists of an abstract (in Ukrainian and English), introduction, three sections, conclusions, list of sources and literature. The main text consists of 59 pages. In total – 80 pages.

Categories and terms: epistolary; epistolary complex; private collection; values examination; ego-sources; private correspondence; private origin sources; person-communicative written sources; classification; systematization.

Object of research: private correspondence of the Soviet period.

Subject of research: epistolary communication channels of the population in USSR in 1940 - 1991.

The purpose of the study: to reveal the informational potential of private correspondence for the study of Soviet's everyday life.

Realization of the purpose requires fulfillment of the following **research tasks:**

1. Find out the level of scientific development of problem;
2. To determine the optimal methods of the processing for the epistolary sources;
3. To reveal the place of private correspondence as a local cultural phenomenon in the field of humanities;
4. To review the discussion about the private correspondence as a historical source;
5. To criticize the studied epistolary collections on external and internal aspects;
6. To demonstrate the informational potential of the studied epistolary collections in coverage of everyday life of various social groups of Soviet society.

The novelty of the work and the theoretical significance lies in the attempt of a comprehensive study of the private correspondence of Soviet citizens in the second half of XX century. The importance of the study is due to the rethinking of the Soviet period of Ukrainian history. The results of the work can be used in

further research on historical sources, social history, local history, and other similar areas.

Conclusions:

1. Epistolary uncommonly became the object of special source studies itself, was used by historians as an illustration, for the most part;
2. Correspondence complexes of private persons (especially ordinary citizens) are poorly preserved and very rarely persist for more than one or two decades;
3. The methods of the source analysis for epistolary should be based on interdisciplinary principles, using a set of techniques inherent for different areas of knowledge about the man and society;
4. The terminology, which characterizes the private correspondence and their narrative component still leaves a wide field for discussion and expansion of the conceptual component;
5. Inclusion into scientific circulation a wide range of epistolary texts provides researchers of the Soviet period with a wide field of information for historical research upon the history of everyday life, social and gender history, and cultural anthropology;

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ РОБОТИ З ЕПІСТОЛЯРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ	6
1.1. Історіографічні дискурси щодо епістолярних джерел	6
1.2. Методи дослідження епістолярних джерел	13
РОЗДІЛ 2. ЕПІСТОЛЯРІЇ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ЕПОХИ	20
2.1. Роль і місце епістоляріїв в історії людства	20
2.2. Термінологія наукового описання епістолярій	25
2.3. Епістолярії як об'єкт міждисциплінарних досліджень у гуманітаристиці	30
РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕПІСТОЛЯРІЇВ У СПРАВІ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРІЇ СРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	38
3.1. Післявоєнний вчительський побут у листах Каргіної О. М. 1936-1958 рр.	38
3.2. Повсякдення робітничої інтелігенції крізь призму листів Богданович К. Г. 1958-1964 рр.	43
3.3. Радянська сім'я початку 70-х у листах Яценко С. 1968-1975 рр.	46
3.4. Життєві стратегії пересічних радянських громадян у листах Сорокіної Л. 1980-1988 рр.	48
3.5. Побут солдатів строкової служби радянської армії кінця ХХ ст. на прикладі приватної колекції листів Шкурат М.Б. 1989-1990 рр.	53
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	60

ВСТУП

Актуальність теми: Епістолярії як самостійний об'єкт дослідження зрідка фігурують у працях істориків як українських так і зарубіжних. Відведена їм роль в науковій роботі часто зводиться до ілюстративної. Дослідники завдяки листам демонструють психо-емоційний стан досліджуваної особистості, сприйняття тієї чи іншої події або навіть епохи, побутові перипетії, стратегії взаємовідносин між людьми. Однак перераховані теми залишаються лиш колоритним доповненням до основної роботи. Це можна прослідкувати під час аналізу науково-метричних систем. Проте зважаючи на популяризацію в академічному просторі дослідницьких напрямів історії повсякдення, соціальної та гендерної історії, культурної антропології зростає потреба в джерелознавчому аналізі корпусів епістолярних джерел.

Особливу нішу в подібних дослідженнях займають листи другої половини ХХ ст. які пов'язані з СРСР. Тема радянської держави проходить період глибокого переосмислення в українському суспільстві. Ревізія поглядів викликана маніпуляцією радянської минувшини в політичній кон'юнктурі. Де особливо артикулюються теми «добробуту» та «щасливих років». З цим зростає важливість дослідження поглядів і побуту громадян цієї держави крізь призму епістоляріїв. Суб'єктивність цих джерел які були розраховані лиш на міжособистісну комунікацію дає змогу реально оцінити і піддати критиці пропаганду, що стосується означених тем.

Об'єкт дослідження: епістолярні джерела радянської доби.

Предмет дослідження: епістолярні канали комунікації населення УРСР в 1940-х – 1991 рр.

Мета дослідження: розкриття інформаційного потенціалу приватного листування для дослідження радянської повсякденності

Реалізація мети передбачає розв'язання таких наукових завдань:

1. З'ясувати рівень наукової розробки проблеми;
2. Визначити оптимальні методологічні прийоми роботи з епістоляріями;

3. Розкрити місце епістоляріїв, як локального культурного феномену, у сфері гуманітаристики;
4. Висвітлити термінологічні дискусії довкола листів, як історичних джерел;
5. Піддати зовнішній та внутрішній критиці досліджувані епістолярні колекції;
6. Продемонструвати інформаційний потенціал досліджених епістолярних колекцій у справі висвітлення повсякденного життя різноманітних соціальних страт радянського суспільства;

Хронологічні рамки дослідження: нижня хронологічна рамка дослідження – 1940-і, верхня хронологічна рамка – 1991 р. Означені хронологічні рамки визначені наявними епістоляріями.

Географічні межі дослідження: окреслені поштовими адресами досліджуваних епістолярних колекцій.

Новизна роботи та теоретичне значення: полягає в тому, що в ній було здійснено спробу комплексного дослідження приватного листування радянських громадян другої половини ХХ-го століття. Важливість дослідження викликана потребою розробок та переосмислення радянської доби української історії. Результати роботи можуть бути використані в подальших дослідженнях із історичного джерелознавства, соціальної історії, історичного краєзнавства та інших подібних дискурсах.

Джерельна база: епістолярні колекції рукописного відділу запорізького відділення інституту української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України. Листи Каргіної О. М. 1936-1958 рр., листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр., листи Яценко С. 1968-1975 рр., листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр., приватна колекція листів Шкурат М. Б. 1989-1990 рр.

Структура роботи: дослідження складається з реферату (українською та англійською мовами), технічного завдання, вступу, трьох розділів,

висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг основної роботи – 60 сторінок. Всього – 84 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ РОБОТИ З ЕПІСТОЛЯРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

1.1. Історіографічні дискурси щодо епістолярних джерел

Загальна кількість літератури, наукові розвідки, монографії та посібники із джерелознавства дають змогу визначити тенденції дослідження епістолярних джерел. Проте варто зазначити, що більшість з них розгортається на сторінках джерелознавчих посібників.

Одним з перших посібників який торкався теми епістоляріїв був під редакцією С. А. Нікітіна (хронологічно воно охоплює ХІХ ст.). Він містить главу під назвою «Приватне листування».¹ Проте не можна стверджувати, що епістолярії висвітлені в достатній формі. Основна концепція автора наполягає на тому, що на початку ХІХ ст. лист служив не тільки засобом особистого спілкування, а й засобом ознайомлення із громадським життям, і тим самим ставав джерелом для вивчення історії суспільної думки. Поряд із цим листування осіб, які займають місце в системі управління, є джерелом по державно-політичній історії, а діячів науки, мистецтва, літератури – джерелом з історії культури. Потім вказується на таку особливість листування, як наявність скорочень і натяків, зрозумілих лише адресату, що було викликано можливістю перлюстрації. Розглянемо підручники більш пізнішого часу. У навчальному посібнику В. І. Стрельського епістолярні джерела не розглядаються окремо. Вони лише згадуються в контексті характеристики мемуарної літератури, незважаючи на те, що розділ носить назву «Мемуарна і епістолярна література».² Так само листування не відокремлюється від мемуарів і в підручнику Р. С. Мнухіна з джерелознавства нового і новітнього часу: в розділі під назвою «Мемуари,

¹ Курс источниковедения истории СССР. М., 1940. Т. II. Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 1890-х гг.). С. 144–145.

² Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР: период империализма. Конец XIX в. - 1917 г. М., 1962. 604 с.

щоденники, листи».³ Якою мірою методи аналізу мемуарної літератури застосовні до епістолярних джерел, залишається незрозумілим. Також відсутня характеристика листування в одному з новітніх навчальних посібників з джерелознавства, виданому колективом авторів Російського державного гуманітарного університету.⁴ У розділі «Історичні джерела XVIII – початку XX ст.» автори визнають, що уявлення про мемуари в «сучасних історіях», есеїстці і сповідях більш адекватні, ніж про щоденники, епістолярні джерела і мемуари-автобіографії. Традиційно це пояснюється втратою великої кількості джерел та відповідними труднощами пошуку. Лише в розділі «Історичні джерела радянського періоду», в главі 11 «Джерела особистого походження» є підрозділи «Листи»,⁵ де автор (В. В. Кабанов) ділить листи з точки зору виду на газетний жанр, діловодний документ, листи відомим діячам і приватну переписку. Виділення листів як газетного жанру і як діловодного документу є традиційним для класифікації листів і пропонувалося цілим рядом авторів.

Більше уваги приділено листуванню в навчальному посібнику з джерелознавства під редакцією І. А. Федосова.⁶ Об'єднання мемуарів, щоденників і приватного листування в одну главу мотивується тим, що всі вони є джерелами особового походження. Визначальне значення для їх аналізу має особистість автора. При цьому нерідко три види джерел зближуються і переходять із одного в інший. Всі ці причини пояснюють, чому ці три групи джерел зазвичай розглядаються разом. Разом із тим листуванню присвячений окремий параграф. Тут автори підручника наводять уже відому класифікацію службових листів, літературних та інших творів епістолярної форми, приватної переписки, підкреслюючи, що мова в цьому розділі йде тільки про останній групі. Далі наводиться короткий опис

³ Мнухина Р.С. Источниковедение истории нового и новейшего времени. М., 1970. 327 с.

⁴ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие/И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. С.620

⁵ Так само. С. 640-641

⁶ Источниковедение истории СССР XIX-начала XX вв. / Под ред. И.А. Федосова. М., 1970. С. 347–397.

розвитку епістолярного жанру, особливостей поштової служби в Російській імперії. Головними особливостями епістоляріїв як історичного джерела визначається свіжість вражень від подій, злободенність, загострене емоційне сприйняття, характерне зазвичай для щоденників, а серед завдань дослідника при роботі з листами – виявлення листування, а не листів, так як ізоляція розриває реально існуючу логічний зв'язок між листами.

Досить повно листи охарактеризовані у відомому навчальному посібнику під редакцією І. Д. Ковальченко.⁷ Автором глави «Спогади, щоденники, приватне листування» в розділі, присвяченому джерел з історії СРСР періоду капіталізму, є С. С. Дмитрієв. Він дає визначення приватного листа, перераховує його основні особливості, стійкі формальні елементи; приділяє увагу обґрунтуванню авторства листа і встановлення часу написання, епістолярного етикету. Варто звернути увагу на навчальний посібник під редакцією А. К. Соколова з джерелознавства новітньої історії Росії.⁸ Епістолярним джерелам в цьому посібнику присвячений цілий розділ. Автор цієї глави (А. К. Соколов) об'єднує в одну групу приватне листування та листи до державних установ і органів друку, при цьому приватну переписку він майже не розглядає. Велика частина даної глави присвячена листам громадян до державних установ, а також листам, які публікувалися на сторінках газет. Автор коротко характеризує історію видання і вивчення листування в радянський період. Він вказує на труднощі пошуку та виявлення епістолярних джерел, різноманітність змісту листів, необхідність враховувати особистості автора і адресата листів. Автор зазначає, що в силу недостатнього врахування специфіки листів як історичного джерела досягнення в цій галузі джерелознавства виглядають досить скромно. Необхідне подальше вивчення епістолярних джерел і вироблення методів їх дослідження. Також не можна не згадати і навчального посібника, випущеного колективом авторів історичного факультету Московського

⁷ Источниковедение истории СССР / Под ред. И.Д. Ковальченко. М., 1981. С. 355-358.

⁸ Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика / Под ред. А.К. Соколова. М., 2004. С. 353-392.

Державного Університету, що також приділяє увагу листуванню, відводячи їй два розділи: розділи присвячені джерелам X – початку XIX ст. і джерел другої половини XIX – початку XXI рр.⁹ У посібнику докладно характеризується еволюція приватної переписки, починаючи з найдавніших російських епістолярних джерел – новгородських берестяних грамот. Розділяються поняття ділового та приватного листа, на конкретних прикладах розглядається структура і зміст приватного листа.

Окремим блоком варто виділити спеціальні роботи, присвячені листуванню як історичному джерелу. Тенденція таких наукових розвідок розвивається починаючи з 60-х рр. XX ст. У 1964 р. випуск журналу «Питання текстології» був присвячений принципам видання епістолярних текстів. Зокрема, тут була опублікована стаття Є. І. Прохорова «Видання епістолярної спадщини».¹⁰ Вона найбільш повно і докладно викладає основні принципи зовнішньої критики листа, до якої відноситься прочитання, встановлення автора і адресата, часу і місця написання. Подальші дослідження листування йшли в наступних напрямках. Вивчення листування певного часу. До цієї групи досліджень слід віднести статті Т. Г. Кучино, яка зазначила деякі риси еволюції епістолярних джерел другої половини XIX – початку XX ст. і запропонувала різні варіанти їх класифікації.¹¹ Окрему увагу варто приділити дослідженням листів періоду Другої світової війни. В академічних розвітках вони представлені роботами Б. І. Жучкова і В. А. Кондратьєва¹², В. А. Сомова¹³ та ін. Також можна навести приклади археографічних видань: «Письма с фронта»,¹⁴ «Письма из немецкого

⁹ Источниковедение отечественной истории / Голиков А.Г., Круглова Т.А. М., 2008. С. 151-169.

¹⁰ Прохоров Е. И. Издание эпистолярного наследия. *Вопросы текстологии*. М., 1964. Вып. С. 6-72.

¹¹ Кучина Т.Г. К изучению эволюции эпистолярных источников второй половины XIX-начала XX вв. // *Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах: тезисы докладов III Всесоюзной конференции* (Новороссийск, 1979). М., 1979. Ч.2. С. 219-224.

¹² Жучков Б.И. Кондратьев В.А. Письма советских людей периода Великой Отечественной войны как исторический источник. *История СССР*. 1961. №4. С. 55-69. С. 71-86.

¹³ Сомов В. А. Письма участников Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. // *Вопросы истории*. 2003. № 8 С. 131-135.

¹⁴ «Письма с фронта» ред. Лимонов В.Ф. Тамбов: типография издательства «Тамбовская правда», 1943.226 с.

рабства»,¹⁵ «Письма патриотов».¹⁶ Безсумнівно, вони невід’ємно пов’язані з «культу перемоги», який створювався в СРСР. Тому певні моменти трактування погляду солдат на події війни, на побут варті рецензії та переосмислення. Тема життєвих розмірковувань, військового побуту, ставлення до влади, не могли в них висвітлюватись, оскільки Друга світова війна часто розглядається в контексті політичної кон’юнктури. Після розпаду СРСР означена проблема всеж залишилась актуальною (особливо на території Російської Федерації.) Маємо на увазі юридичні норми штибу «Про поправку до Конституції РФ».¹⁷ Якщо не зважати на політику, то можна навести приклади досить успішних проектів щодо військових епістоляріїв, які намагаються показати не тільки ідеологічну кон’юнктуру перемоги, а й екзистенційний вимір військового життя: проект «Письма Победы»,¹⁸ «Здравствуйте, дорогие мои...» (фронтовые письма 1941–1945 гг.).¹⁹

В Україні дослідження епістоляріїв періоду Другої світової війни, концентруються на сюжетах про остарбайтерів та окупації («Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)»), «Епістолярій остарбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області)»,²⁰ «Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини)».²¹

Крім окремих історичних періодів, шляхом дослідження епістолярних джерел досить часто вивчають окремі суспільні верстви. Пріоритет

¹⁵ Письма из немецкого рабства. М.: Б.и., 1943. 16 с.

¹⁶ «Письма патриотов». М., 1944. 112 с.

¹⁷ «Поправка к конституции РФ». URL: <http://duma.gov.ru/news/48045/> (15.05.20)

¹⁸ Письма победы. URL: <https://pismarobedy.ru/about> (дата звернення 15.05.20)

¹⁹ «Здравствуйте, дорогие мои...» (фронтовые письма 1941–1945 гг.): сборник документов / сост. Е. Э. Ешан, А. П. Пудалова. Нижний Новгород : Центр. архив Нижегород. обл., 2015. 588 с.

²⁰ Мармілова О., Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Сторінки воєнної історії України, 2010. №13. С. 256–261.

²¹ М. Чиркова Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини). *Краєзнавство*. 2013. С. 124–132.

надавався листам дворян, так як саме вони залишили найбільшу кількість епістолярного спадку. До досліджень даної групи потрібно віднести роботи Е. Н. Марасінової,²² яка вивчала листи дворян останньої третини XVIII ст. методом контент-аналізу, що застосовується до масових джерел. Було приділено увагу і листам робітників як джерелу вивчення духовного розвитку робітничого класу, зокрема, в роботах Г. Л. Соболева,²³ В. К. Романовського.²⁴ У статті В. К. Романовського також звертається увага на те, що до листів застосовні методи, використовувані при роботі з масовими джерелами. Для цього необхідно знайти такі легко формалізуються і підраховувані ознаки, риси, властивості документа, які відображали б певні сторони змісту (наприклад, частота вживання окремих термінів). Крім дослідження представників соціальних верств, завдяки епістоляріям розглядаються і персоналії наукової спільноти. Так стаття Ю. М. Критського присвячена епістолярній спадщині істориків як історичному та історіографічному джерелу. Автор вказує на цілий комплекс відомостей, які містяться в листуванні істориків: авторське думку з тієї чи іншої історичної проблеми, етапи наукової та особистої біографії, відомості про невідомі, незавершені, неопубліковані (або вважаються втраченими) роботи коло громадських зв'язків історика оцінка з'являється у пресі історичної літератури) і т. д.²⁵ Також вивчення епістолярних джерел дозволяє ґрунтовно дослідити історію окремої сім'ї. Наприклад у статті, присвяченій епістолярній спадщині академіка Д. І. Яворницького, приділяється увага в цілому принципам публікації листування: необхідність систематизації по соціально-професійному статусу кореспондентів, складання каталогу, де

²² Марасинова Е. Н. Социальная психология интеллектуально-аристократических кругов российского дворянства последней трети XVIII в. (Опыт формально-количественного анализа источников эпистолярного характера): автореф. дисс. канд. ист. наук. МГУ им. М.В. Ломоносова. М., 1991. 49 с.

²³ Соболев Г.Л. Письма в Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов как источник для изучения общественной психологии в России в 1917 г. // *Вспомогательные исторические дисциплины*. Л., 1968. С.159-173.

²⁴ Романовский В. К. Письма рабочих как источник для изучения социального облика рабочего класса 1920-х гг. // *Вспомогательные исторические дисциплины*. Л., 1990. XXI. С. 54-60. С. 54-60.

²⁵ Критский Ю.М. Эпистолярное наследие историков как историографический источник (середина XIX в.-1917 гг.) // *История и историки: историографический ежегодник*. 1973. М., 1975. С. 85-112.

одна одиниця включала б у себе листи одного кореспондента і описову статтю до них. Автори відзначають, що відеалі необхідно прагнути до публікації всього історично сформованого комплексу листів, тобто виявляти листи обох сторін, але це вимагає надзвичайно довгої попередньої роботи.²⁶

Е. А. Чернов в статті про листування Н. І. Надеждіна говорить про вивчення листування в трьох аспектах: опис комплексу листів на археографічному і джерелознавчому рівнях, розкриття його інформаційних можливостей, ступінь використання комплексу в літературі про Н. І. Надеждіна. Він також класифікує публікації листів в залежності від едіційних цілей на археографічні (публікація як самоціль), меморіально-біографічні (листи як частина біографії автора), публікації зв'язку з вивченням життя і діяльності адресатів, проблемно-тематичні (публікація зв'язку з висвітленням конкретної теми).²⁷

Отже, ми могли відзначити різну динаміку вивчення та дискусій довкола епістолярних джерел від більш ілюстративного матеріалу до центрального об'єкту досліджень – що дозволяє констатувати потребу в переосмисленні цього вида джерел в українському джерелознавстві. Також важливо розуміти, що історія різних видів видання епістолярних джерел досить багата. Уже в середині XIX в. було зрозуміле значення листів як біографічного джерела і літературного документу. Можна сказати, що частина епістолярної спадщини видатних письменників виявлена, опублікована і забезпечена докладним науково-довідковим апаратом. Частково це стосується і листів політичних діячів, вчених, художників та інших діячів культури. Однак великі комплекси епістолярних джерел на сьогоднішній день лежать в архівах, не опубліковані і не вивчені. Ще скрутніша ситуація з епістолярними джерелами пересічних громадян, які не

²⁶ Абросимова С. В., Журба О. И. Эпистолярное наследие академика Д. И. Яворницкого как объект археографического исследования // *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.* Днепропетровск, 1990. С. 129-135

²⁷ Чернов Е.А. Эпистолярное наследие Н.И. Надеждина // *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.* Днепропетровск, 1990. С. 108-117.

потрапляють в архів. Зачасту їх знищують як непотрібний в господарстві матеріал.

1.2. Методологія дослідження епістолярних джерел

Розглядаючи питання методології варто окреслити зовнішню та внутрішню критику джерела, класифікацію та систематизацію.

Зовнішня критика джерела дозволяє вирішити проблему встановлення дати написання листа. Будь-який лист має три дати: написання, відправлення та отримання. Основною вважається дата написання. Повне датування передбачає знання числа, місяця і року написання; якщо лист писався протягом декількох днів, то він повинен бути датований проміжком часу його написання. У найпростіших випадках дата написання ставиться автором, хоча іноді і авторська дата потребує перевірки: потребує перевірки якщо лист написано на самому початку року, то автор може машинально датувати його попереднім роком. Чимало плутанини відбувалося в закордонних листах (які стосуються початку ХХ століття внаслідок різниці між старим і новим стилем). Досить часто авторська дата буває неповною: вказується число, місяць і день тижня, але не вказується рік. У таких випадках доводиться вдаватися до хронологічним таблиць, що дозволяє встановити, в які роки це число випадало на даний день тижня, і за іншими ознаками вибрати відповідний рік. При визначенні основної дати може допомогти знання часу відправлення листа поштою і отримання його адресатом. Дату відправлення можна дізнатися за штемпелем на конверті, проте її можна прийняти лише орієнтовно, оскільки від моменту написання до моменту відправлення може пройти значний проміжок часу.

Тепер розглянемо аспекти внутрішньої критики. Вона має на меті встановлення достовірності даних, розміщених у джерелі відомостей, виявлення інформаційного потенціалу, відновлення відомостей про автора, можливості використання даного джерела в науковому дослідженні. Внутрішня критика епістолярних джерел має свої особливості. Необхідно

відзначити, що аналіз змісту окремих листів можливий тільки всередині епістолярного комплексу, тому обов'язковою умовою є відновлення цілісного тексту переписки. Аналіз саме листування, а не окремих листів, дозволяє повністю розкрити їх інформаційний потенціал.

Стосовно можливостей встановлення особи автора шляхом аналізу підпису. Коли підпис відсутній або ж він занадто нерозбірливий і не піддається ідентифікації. Часто вказують на аналіз почерку як на метод атрибуції. Але при цьому слід пам'ятати, що почерк може істотно змінюватися. З плином життя особливо не варто покладатися на цей метод, якщо лист не датований або, коли лист написано під час дорожньої тряски. Як видається, найважливішу роль у визначенні як автора, так і адресата грає внутрішній зміст листа, що показує сферу (або сфери) їх спілкування, а також тон листа, за яким можна судити про їхні стосунки. Перш ніж шукати автора, потрібно скласти його максимально повний «портрет» – що істотно звужить коло пошуку. Варто відзначити, що найважливішим завданням внутрішньої критики листування є встановлення епістолярних відносин. Багато дослідників листування відзначали, що зміст і інформаційний потенціал листа безпосередньо залежать від відносин автора і адресата, так як лист – це перш за все акт спілкування. Він завжди розрахований на конкретного адресата. Внутрішня критика епістолярних джерел має свої особливості. Необхідно відзначити, що аналіз змісту окремих листів можливий тільки всередині епістолярного комплексу, тому обов'язковою умовою є відновлення цілісного тексту переписки. Аналіз саме листування, а не окремих листів, дозволяє повністю розкрити їх інформаційний потенціал.

Найважливіші аспекти цього потенціалу є наступними. Стосунки кореспондентів в житті, тобто соціальне становище один щодо одного і особисте ставлення один до одного. Розуміння особистих стосунків важливе для аналізу листування, так як вони пояснюють причину виникнення між кореспондентами епістолярного спілкування, визначають які поставлені теми, ступінь відвертості, тон і стиль письма. Роль листування в спілкуванні

кореспондентів. Як вже було сказано, листування може становити єдине спілкування кореспондентів, якщо вони живуть на значній відстані, а може відігравати другорядну роль, якщо вони мають можливість бачитися. Цей фактор визначає змістовність листів, значимість інформації для самих кореспондентів. Листи кореспондентів, які живуть в різних містах або країнах, більш розлогі і багаті фактичною інформацією.

Індивідуальну епістолярну манеру кореспондентів і вплив на неї епістолярного етикету того часу. Епістолярний жанр, як уже було зазначено, пройшов у своєму розвитку кілька етапів, кожному з яких відповідають свої норми і традиції написання листів. Класифікація джерел – це важливий інструмент систематизації, внутрішнього поділу за певними ознаками, вона є методом поглиблення їх пізнання, засобом підвищення інформативних можливостей джерел. Класифікація допомагає встановити місце джерела в суспільному житті, з'ясувати, так би мовити, його доджерельний, тобто службовий або функціональний статус.²⁸ В науковому посібнику В. В. Кабанов виділяє класифікацію згідно визначеними автором жанрами:

1) Постійна пошта в газети, в тому числі опубліковані листи які зберігаються в архіві газети. Особливо можна виділити підгрупу листів, отриманих у зв'язку з будь-яким ювілеєм або визначною подією, обговоренням якогось важливого документа тощо.

2) Постійна пошта в державні та громадські установи (скарги, претензії, пропозиції, доноси та подібного роду звернення).

3) Листи політичним, громадським діячам, вченим, митцям.

4) Приватна листування – залишкове явище колись дуже поширеного епістолярного жанру.²⁹

Є. І. Прохоров в статті «Видання епістолярної спадщини» пропонує таку класифікацію:

²⁸ Історичне джерелознавство: Підручник / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; К.: Либідь, 2002. С. 90.

²⁹ Кабанов В. В. Источниковедение истории Советского общества. Курс лекций. М., 1997. С. 224.

1. Листи, що являють собою літературно-художні або критико-публіцистичні твори, написані не як приватні послання, а розраховані на публікацію або поширення іншим способом. Прикладом може служити «Лист до Гоголя» В.Г. Белінського або «філософського лист» П. Я. Чаадаєва. До цієї ж групи можна віднести відкриті листи до редакцій газет і журналів.

2. Ділові листи, що ілюструють офіційні відносини між особами або організаціями.

3. Приватні листи, що являють собою акти особистого спілкування.³⁰

Згідно з цією класифікацією, приватні листи – це різновид епістолярних джерел в цілому. Питання: чи можна взагалі перші дві групи відносити до епістолярних джерел – є спірним. У першому випадку документ має лише форму листа, а по суті ж стає художнім твором або жанром публіцистики. У другому випадку лист жорстко формалізований, ніяк не виражає особи і є, по суті лише частиною діловодної документації. Таким чином, перші дві з зазначених груп потрапляють в інші категорії письмових джерел. У навчально-методичному посібнику «Епістолярна публіцистика» філолог та історик публіцистики Є. П. Прохоров вказував на те, що діловий документ, публіцистичний жанр і особисте послання, хоча і називаються загальним словом «лист», функціонально не пов'язані між собою і повинні розглядатися окремо. Усі твори в формі листів, що публікуються на сторінках періодики, а також листи до редакцій газет, він відносив до публіцистики³¹. Хоча в деяких роботах і навчальних посібниках йдеться про епістолярної публіцистику і художні твори у формі листів в контексті аналізу епістолярних джерел, все ж, на нашу думку, говорячи про епістолярні джерела, слід мати на увазі саме приватну переписку. Щоб виділити критерій класифікації приватних листів, необхідно виявити суттєву ознаку, котра принципово впливає на структуру і зміст листа. Т. Г. Кучина в своїй статті пропонує в якості одного з таких критеріїв функцію листа і виділяє

³⁰ Прохоров Е. И. Издание эпистолярного наследия. *Вопросы текстологии*. М., 1964. Вып. 3. С. 18-19.

³¹ Прохоров Е.П. Эпистолярная публицистика: учебно-методическое пособие по спецкурсу. М., 1966. С. 10-11.

традиційно-ритуальні, ділові, інформативні, інтелектуально-емоційні і емоційно-інтимні листи. Але слід зазначити, що лист найчастіше має складну структуру, поєднує в собі кілька пластів інформації, що унеможливорює однозначно визначити його функцію. Крім того, автор не розкриває, яким саме чином функція визначає структуру і зміст листа. Систематизація, на відміну від класифікації, є формально-логічним розподілом і передбачає групування джерел за будь-якою ознакою, не обов'язково універсального, але важливою для дослідника. Існує цілий ряд досліджень, в яких наводяться різні варіанти систематизації листів. Так, І. І. Колесник в роботі, присвяченій листуванню С. М. Соловйова, наводить систематизацію листів за наступними критеріями:

1. За формою. Автор виділяє листи «малої форми»: візитки, записки, запрошення, листівки, телеграми.
2. За стилем. Службові листи, як правило, написані в сухому, діловому тоні, листи батькам – в шанобливому, Олександрю II – в офіційному, К. С. Аксакову – в жартівливому, стилізованому під старовину. Листи А. А. Григор'єва до С. М. Соловйова відрізняються емоційно-захопленим тоном. Нарешті, виділяється вітальний стиль, в якому написані ювілейні листи.
3. За соціальною функцією переписка С. М. Соловйова ділиться на службову, наукову, публіцистичну, дружню і особисту.
4. За соціально-професійним становищем адресатів. І. І. Колесник виділяє наступні групи адресатів, з якими листувався С. М. Соловйов: історики, фахівці в інших наукових областях, іноземні вчені, літератори, особи духовного звання, громадські та державні діячі, редактори і видавці журналів, представники громадських організацій, державних установ, студенти Московського університету і вихованки Миколаївського інституту³².

³² Колесник И.И. Принципы классификации и анализа эпистолярных источников (по материалам переписки

Варто згадати і статтю М. Л. Гаспарова, який досліджував поетику листів В. Я. Брюсова і співвідносив їх із його літературною творчістю. Відповідно до цілей обрані такі принципи систематизації:

1. За обсягом. Листи діляться на малі і великі. Відмінність малого листа в тому, що, той, хто пише, передбачає укласти свої думки в певне число рядків. Фактично обсяг малого листа може бути різним – клаптик паперу, листівка, поштовий лист з двох боків. Важливо, що автор листа освоює цей обсяг відповідно до свого почерку і обмежується ним.

2. За змістом. Листи можуть бути монотематичні і політематичні. Автор зазначає, що політематичність (і навіть деякий деякий різнобій між ними, коли одна думка слідує за іншою без всякого переходу) – це привілей саме епістолярного жанру.

3. За формою подачі. Автор виділяє епічний (розповідь про події), ліричний (вираження почуттів і відчуттів) і прагматичний (прохання, доручення, питання) способи подачі епістолярного матеріалу, при цьому відзначаючи, що більшість листів містить в собі всі три форми. Традиційно лист будувався так: спочатку йшли вираження теплих почуттів до адресата (лірична форма), потім – епічний елемент, а в кінці листа містилися прохання і доручення.

4. За побудовою. Листи могли бути монологічними і діалогічними. Монологічний лист автор пише з власної волі. І буде його відповідно із спонуканням до відповіді. Діалогічне лист являє собою відгук на послання кореспондента, тому порядок висловлювання в ньому визначається не внутрішньою логікою, а задається листом, на яке надсилається відповідь³³. Наведені принципи відображають підхід автора до листа з літературознавчої точки зору і можуть розглядатися як приклад систематизації епістолярних джерел взаємності від конкретної мети.

С.М. Соловьева) // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин*. Днепропетровск, 1985. С. 241.

³³ Гаспаров М.Л. Эпистолярное творчество В.Я. Брюсова. С. 16.

Отже, систематизація та класифікація є одними з найрезультативніших методів роботи з епістолярними джерелами. Їх успішність залежить від базової постановки дослідницьких завдань. Це пов'язано зі станом епістолярних джерел які потрапили в поле зору науковця. В нашому випадку більша частина колекцій була систематизована за персоною якій адресовані листи. Це дало змогу звести в єдиний зв'язок різномірні листи і послідовно прослідкувати певні аспекти радянської доби крізь призму епістоляріїв.

РОЗДІЛ 2

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ЕПОХИ

2.1. Роль і місце епістоляріїв в історії людства

Епістолярії надзвичайно важлива частина людської історії. Вони з'являються у всіх відомих історичних епохах після відкриття писемності. Це основний засіб комунікації як на міждержавному рівні, так і на міжособистісному. Однак слід зауважити, на те що листи стали масовим джерелом прямо вплинуло доступність матеріалу та інструментарії написання. І ще одним впливовим моментом став рівень освіти (хоча в ХХ ст. це не було визначним фактором). Тому як вже відзначалось з давніх часів листування було формою спілкування більш елітарних кіл. Більше того стиль написання листів виділявся в самостійний літературний жанр якщо справа не стосувалась політики. Означені фактори дали змогу поділити листи на ділові та особисті. Що й визначало сферу застосування листа яка також сильно впливала на формування стилю, сталих норм вживання звернень, постановки частин тексту, та завершення. Розквіт епістолярного жанру можна означити з Нового часу по ХІХ століття, коли листи набули найвищої стилістичної форми і їх об'єм був достатній щоб визнати їх масовим джерелом. Тому їх дослідження важливе як джерела, що довгий час був основним каналом міжособистісної комунікації. Відзначивши особливості ролі епістолярних джерел варто розглянути їх специфічні риси. Для окреслення аспектів віднайдення епістоляріїв спочатку слід розкрити зміст терміну «евристика».

Для цього звернемося до думки визнаних джерелознавців. М. П. Ковальський визначав евристику як «пошук і виявлення літератури та джерел». Це початковий етап будь-якого дослідження в галузі гуманітарних, суспільних наук, в тому числі й історії.³⁴ У розумінні В. В. Фарсобіна термін «евристика» використовують у невідповідному значенні до інформаційних

³⁴ Ковальський Н. П. Методические указания по источниковой эвристике в курсе источниковедения истории СССР / Н.П. Ковальский, О.И. Журба. Днепропетровск: ДГУ, 1988. С. 3.

проблем джерелознавства. Із одного боку, він виконував роль синоніма джерелознавства. З іншого боку – це частина джерелознавства, що відповідає на питання: як шукати? Тому певні термінологічні труднощі «могли б бути вирішені таким чином: інформатика – загальне поняття для всіх пошукових систем, а термін «джерелознавство» (евристика) міг би бути збережений за старими системами (оглядами, описами, каталогами... Термін «документалістика» позначив би кібернетичні пошукові системи».³⁵ У літературі термін «евристика» утвердився для позначення теорії й методики пошуку, спрямованого на досягнення певних наукових знань, встановлення закономірностей і законів. У нашій роботі цей термін буде використаний в контексті загальнолітературного розуміння. Об'єктом пошуку став найбільш популярний засіб масової інформації минулих століть – лист (епістолярій) та процес його передачі (себто листування). До винайдення телеграфа, факсу, телефона та інших технічних засобів комунікації саме листування було основним каналом міжособистісного спілкування. У ньому перепліталось багатоманіття людської повсякденності.

Сюжети наповнювались особистісними переживаннями (інколи з дійсно високим рівнем емоційності), відображенням мовних практик, характерних для епохи та регіону, що йшло паралельно з вирішенням суми побутових проблем. Окрім особистої комунікації варто відзначити також її важливість в адміністративних питаннях. Її використовували задля зв'язку з владою³⁶, як можливість запросити вищий арбітраж. Вона була способом ділового спілкування між установами та організаціями, методом управління (офіційне листування), міжнародних відносин (дипломатичне листування). Із цього випливає питання: які можуть бути проблеми у пошуку епістоляріїв і роботи з ними. Однією з ключових проблем – є комплексність листування. На побутовому рівні епістолярні джерела рідко коли повністю

³⁵ Фарсобин В.В. К определению предмета источниковедения. (Историографические записки) // *Источниковедение истории советского общества*. М., 1968. Вып. 2. С. 389-453.

³⁶ Кимерлинг А.С. Письма во власть в позднюю сталинскую эпоху: интимное и политика. *История в эго-документах: Исследования и источники. Ин-т истории и археологии УрО РАН*. Екатеринбург: Издательство «АспУр», 2014. С. 325-339. С. 325-339.

зберігаються.³⁷ Під повним збереженням маємо на увазі комплекс епістолярних джерел, де можливо встановити початок епістолярних відносин та їх розвиток як з боку автора, так і з боку адресата.

Класичним прикладом комплексів листування є епістолярна спадщина вагомих людей своєї епохи та регіону: листування М. С. Грушевського³⁸ (яке складається з семи томів), М. П. Драгоманова,³⁹ В. І. Вернадського.⁴⁰ Подібних прикладів можна приводити дуже багато оскільки інтерес дослідників до подібних персоналіїв та їх праць дуже великий. Слід відзначити, що високою якістю збереження відзначилися приватні листи, які потрапили в слідчі справи. Це стало можливим завдяки зберіганню цих справ в галузевих архівах, що надало їх кращих умов та можливостей потрапити до нащадків. У державний архів такого роду епістолярії можуть і не потрапити. Це пов'язано з експертизою цінностей. Щоб зрозуміти, яким чином це відбувається слід розкрити зміст самого поняття та процес його функціонування у взаємодії з епістоляріями. «Експертиза цінності документів – всебічне вивчення документів з метою внесення їх до Національного архівного фонду або вилучення з нього, проведення грошової оцінки документів зазначеного Фонду, віднесення їх до унікальних і встановлення строків зберігання документів, що не підлягають внесенню до Фонду...».⁴¹ Критерії відбору – це ознаки, за якими той чи інший документ може потрапити або не потрапити до архіву.

³⁷ Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: Учебник/под ред. А. К. Соколов. М.: Высш. шк., 2004. 687 с.

³⁸ Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. Українське історичне товариство; НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 1. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. 399 с.

³⁹ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994 / упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський [та ін.]. Львів, 2001. 733 с.

⁴⁰ В. І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 1 : А-І [Електронне видання] / Авт. та упоряд.: С. М. Кіржаєв, К. Є. Новохатський, Л. М. Яременко, Н. М. Глушенок, Л. І. Завалішина, Н. М. Зубкова, Д. І. Курас, Р. О. Марценюк, І. В. Шарабанова; Ред. кол.: А. Г. Загородній (голова), О. С. Онищенко (заст. голови), Г. В. Боряк, О. І. Дзюба, Г. В. Папакін, В. І. Попик, Л. М. Яременко. НАН України. Комісія НАН України з наукової спадщини академіка В. І. Вернадського, Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства.К., 2018. 572 с.

⁴¹ Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Я.С. Калакура (гол. рел.), В.П. Ляхоцький, Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, І. Б. Матяш, Р. Я. Пиріг. К., 1998. С. 164.

По-перше, треба виділити критерії походження. До них відносять значення особи в житті суспільства (особлива роль, типовий представник, учасник певного процесу чи події), час і місце створення документу. Наведемо приклад з досліджуваної тематики. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського збереглися епістолярні комплекси родини Ґалаганів.⁴² Навряд чи експертиза цінностей зберігала б епістолярний комплекс середньостатистичного жителя Києва 80-тих років, тому що незрозуміло, за яким принципом слід визначати цінність приватного листування з елементами вирішення побутових проблем означеного містянина. Ситуація зі спадком роду Ґалаганів є простішою, оскільки вони були представниками козацько-старшинської верхівки, яка відіграла важливу роль в українській історії. Далі можна визначити критерій змісту, що передбачає перевірку особливості документної інформації (унікальність, типовість, повторюваність в інших документах, цільове призначення). Основним критерієм цінності змісту документів, що складає сукупність зафіксованих у ньому відомостей про конкретні факти, події, явища, процеси, є значущість його інформації. Чим вагоміший зміст, тим цінніший документ. Можемо лише припустити якою є логіка оцінки типових приватних листувань у окремої людини, яка проводить експертизу цінностей партійного діяча. Чим вагоміша персона тим більше шансів, що її листи потраплять до архіву.

Важливими критеріями оцінки є також ступінь збереженості документів та зовнішні особливості. Перший дозволяє встановити повноту документального комплексу, окремого фонду, групи однорідних фондів, другий – оцінити фізичний стан документу. Зі згаданих критеріїв приватні епістолярії пересічних осіб не часто проходять подібну експертизу через свою природу. Маємо на увазі кількість та зміст (листи це спосіб масової комунікації), фрагментарність. Листа пересічної людини набуває цінність як

⁴² «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаганів: документальна монографія / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. К.: StreamArLine, 2019.516 с.

джерело коли епістолярний комплекс формується за різними ознаками. Із цього можна зробити висновок, що архів – не пріоритетне місце пошуку епістолярних джерел. Велика кількість приватних листів зберігається в приватних колекціях⁴³, аукціонах та на «блошиних» ринках. Іншим місцем пошуку можуть стати рукописні відділи різних інституцій. У нашому випадку – це рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України (далі – РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України). Ще одним важливим критерієм пошуку епістолярних джерел є їх фрагментарність. Вона прямо пов'язана з популярністю дослідження епістоляріїв, умовами збереження та історичним контекстом епохи. Стосовно ж теми епістолярного спадку «маленьких людей» із 1945 по 1991 рр. робіт зовсім небагато. Можливо це пов'язано з джерелами дослідження, якими зазвичай стають безперечно важливі комплекси джерел листи до редакції газет, внутрішньо адміністративні листи, інтерв'ю, широкий коло джерел по темі дослідження. Проте при порівнянні епістолярні корпуси приватного листування виглядають надзвичайно невеликими. Ми можемо припустити: що фрагментарність викликана тим, що листи на період 1945-1991 рр., виконавши своє основне завдання як засіб зв'язку, часто ліквідовувались господарями, особливо якщо це не несло жодних романтичних емоційних прив'язок в листуванні. Тому часто колекції листів «маленьких людей», які доходять до дослідника, можуть складатися лише з 2-3 листів, котрі не пов'язані смисловим зв'язком. Але для автора та адресата вони залишаються пам'яттю про певні життєві події.

Отже, специфіка роботи з епістолярними джерелами окреслюється рядом проблем – збереження, фрагментарність, пошук, популярність. Кожна з них має ряд характеристик та стратегій вирішення взаємності від можливостей та бажання дослідника. Збереження прямо пов'язане з популярністю. Якщо листи будуть активніше використовуватись в наукових

⁴³ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.23. Арк.23.

роботах, то є шанс, що типова інформація, яка в них знаходиться, перейде до наступних поколінь. Фрагментарність вирішується шляхом пошуку та систематизації колекції (в залежності від критерій формування буде найвідповіднішим). В цій проблемі також значну роль відіграє фінансування тому, що значний епістолярний масив зберігається в приватних колекціях. Вирішення питання популярності залежить від гостроти теми яку підіймає автор тому вирішення обумовлено персоною персоною дослідника. Однак успішне вирішення цих проблем надає фахівцю широке коло дрібниць, котрі зможуть допомогти зрозуміти та осмислити досліджувану епоху.

2.2. Термінологія наукового описання епістолярій

Поняття та термінологічні підходи до джерел особистого походження дають можливість досліднику не загубитись у багатоманітні інформації про минуле. Тому спочатку визначимо загальне поняття цього виду джерел, щоб виділити їх з письмових джерел для розуміння їх своєрідності. Джерела особистого походження – це письмові історичні джерела, які фіксують пройдену через пам'ять інформацію про минуле на документально-суб'єктивному рівні в різних формах, котрі відбивають особистісне сприйняття автором подій, що відбулися з урахуванням його досвіду та соціально-комунікаційних зв'язків. У джерелознавстві є кілька точок зору на термінологічне означення джерел особистого походження. В їх рамках оформлялися підходи джерелознавців до розуміння форм суб'єктивного відображення інформації про минуле. Вони концентруються навколо таких термінів: «джерела особистого походження», «особистісно-комунікаційні письмові джерела», «его-документи».

У російському джерелознавстві загальне термінологічне визначення «джерела особистого походження» є найбільш поширеним і охоплює всі види носіїв інформації з яскраво вираженою суб'єктивною складовою. В. В. Кабанов підкреслює, що «є величезні пласти історичних джерел, де особистість автора постає, так би мовити, в оголеному вигляді, і неважливо,

чи засвідчує він джерело своїм підписом чи ні. У центрі уваги істориків протягом тривалого часу були переважно такі джерела, як мемуари, щоденники, листи, хоча завжди було очевидно, що коло матеріалів особового походження є куди більш широким. До них з повним правом можна віднести ті, в яких закладена автобіографічна, соціальна, етнографічна, соціально-психологічна та інша інформація, яка відсутня в офіційних документах, а також в джерелах інших типів і видів».⁴⁴

В українському вимірі джерела особистого походження визначають як «велику кількість різнорідних джерел об'єднаних спільною ознакою походженням. Основним видом таких джерел є спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки, тощо. Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їх походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття них навколишнього світу, історичних подій та явищ».⁴⁵ Відповідно термін «джерела особистого походження» дозволяє виділити мемуари, щоденники, листи як окремий вид із числа носіїв інформації суб'єктивного характеру, до яких також відносяться художня література, публіцистика та ін. Однак у рамках цього визначення не враховується специфіка окремих різновидів джерел особистого походження, що важливо для розкриття їх характеристик і особливостей у дослідницькій діяльності. Розглянемо термін, який визначає видове позначення джерел особистого походження («особистісно-комунікаційні письмові джерела») та акцентує увагу на відображенні в них сприйняття, передачі та інтерпретації подій, що відбувалися з урахуванням спрямованості комунікативних зв'язків особи і навколишнього його соціального простору.

⁴⁴ Кабанов В. В. Мемуари // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие/И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. С. 283.

⁴⁵ Історичне джерелознавство: Підручник / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; Гол. ред. С. В. Головка. К.: Либідь, 2002.С.413.

Цей підхід передбачає деталізацію та розкриття поняття джерел особистого походження через розкриття їх функцій. М. Ф. Румянцева вказує, що «джерела особистого походження – це група видів історичних джерел, функцією яких є встановлення міжособистісної комунікації в еволюційному і коекзистенціальному цілому і автокомунікації», і виділяє їх види: «До джерел особистого походження відносяться щоденники, приватне листування (епістолярні джерела), мемуари-автобіографії, мемуари – «сучасні історії», есеїстика, сповіді». При цьому під час розгляду джерел особистого походження увага дослідника акцентується на «спрямованості встановлюваних ними комунікаційних зв'язків». М. Ф. Румянцева в контексті загального підходу до виділення в системі носіїв історичної інформації джерел особистого походження визначає, виходячи зі спрямованості встановлюваних ними комунікаційних зв'язків, підстави їх внутрішньовидової класифікації на джерела автокомунікативного характеру (щоденники) і джерела міжособистісно-комунікаційної спрямованості з фіксованим (епістолярні джерела і мемуари-автобіографії, призначені для нащадків мемуариста) і невизначеним адресатом (мемуари-історії, сповіді, есе).⁴⁶ Даний підхід виділення особистісно-комунікаційних письмових джерел цілком вписується в сформовану класифікацію носіїв історичної інформації. Їх віднесення до носіїв інформації особистого походження розширює можливості для їх дослідження, а акцент на їх комунікативній функції дозволяє врахувати специфіку окремих джерел суб'єктивного характеру.

Термін «его-документи» як визначення носіїв джерел особистого походження фігурує в джерелознавчому просторі з середини ХХ-го століття. Цей термін ввів в обіг професор Амстердамського університету Ж. Прессер в 1950-х рр. Він використовувався для позначення історичних свідчень із

⁴⁶ Румянцева М. Ф. Источники личного происхождения. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие/И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. С. 466-467.

яскраво вираженим особистим характером: автобіографій, мемуарів, щоденників, листів особистого змісту та ін., в яких «дослідник стикається з «я» або іноді ... «він» – як одночасно пишуть і присутнім в тексті суб'єктом опису».⁴⁷ У 1980-і рр. в умовах антропологічного повороту знання про «самосвідомство» стають предметом більш пильного джерелознавчого аналізу. У європейській гуманістиці Р. Деккер із працею «Дитя Просвітництва: Революційна Європа в щоденнику одного хлопчика В якості «его-документів», позначалися будь-які свідчення про минуле, подані від першої особи.⁴⁸

У російській історичній науці з кінця 1980-х его-свідченнями як особистісно-орієнтованим матеріалами починає приділятися особлива увага у джерелознавстві: стали виділятися комплекси так званих его-документів. У цих умовах, як підкреслює Н. В. Суржикова, «джерела, що характеризуються неодмінною присутністю «Я», що не стільки фіксуючі історичні події, скільки створюють їх відчуття, стали просто незамінними, заповнивши лакуни офіціозу і знайшовши ту саму унікальність, яка дозволила підвищити їх статус серед інших свідчень минулого. Змінилося при цьому ставлення до документальності, що проявилось в зниженні авторитету офіційних документів, а з ними і авторитету державних архівів, заточених насамперед на збереження офіційної історії, стало ще одним фактором, який додав бонусів его-термінології, котра, як відомо, різноманітна і крім «материнського» поняття включає ще й такі, як «само-свідомство», «авто-текст», «я-документ», «життєпис», «сповідальний текст» та ін.»⁴⁹ У сучасному російському джерелознавстві, як визначає Ю. Л. Троїцький, «під его-документом розуміється такий тип тексту, в якому домінує авторська (суб'єктивна) складова лінія. Телеологія его-документів може бути описана

⁴⁷ Зарецкий Ю. П. Стратегии понимания прошлого. Теория, история, историография. М., 2011. 384 с.

⁴⁸ Зарецкий Ю. П. Зарецкий Ю. П. Свидетельства о себе: новые исследования голландских историков. *Социальная история. Ежегодник*. СПб., 2009.. С. 329-340.

⁴⁹ Суржикова Н. В. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? История в эго-документах: Исследования и источники. *Ин-т истории и археологии УрО РАН. Екатеринбург*. Издательство «АспУр», 2014. С. 6.

езоповою формулою: «я-в-світі»...До его-документів відносяться особисті щоденники, листування, мемуари, сповідальні наративи і деякі прикордонні жанри».

Він звертає увагу на необхідність комплексного розгляду «его-документів» в плані розвитку аналітичних процедур, які потрібні для вилучення з даного виду джерел когерентної інформації шляхом їх узгодженого дослідження на основі дискурсивного підходу. Ю. Л. Троїцький підкреслює, що «важливо позначити ракурс розгляду его-документів як дискурсивних феноменів: перетворення особистих щоденників, листування і спогадів в дискурсивні світлі означає якісну трансформацію предмета дослідження. Дискурсивний підхід вимагає розгляду его-документів у всіх аспектах їх комунікації: креативної, рецептивної та референтної компетенцій цих текстів у взаємозв'язку, а також обліку їх комунікативних стратегій».⁵⁰ Введення в науковий обіг підходів джерелознавчого розуміння терміну «его-джерел» розкриває, скоріше, різні сторони джерел особистого походження. Тому М. Ф. Румянцева справедливо зазначає, що «джерелознавчий напрямок призводить до ,здавалося б, очевидної відповіді: джерела его-історії – це мемуари та інші джерела особистого походження, які, природньо, фіксують самоідентифікацію індивідуума. При такому підході, очевидно, можна було б навіть розглядати поняття «его-джерела» / «его-документи» як частково синонімічне поняттю «джерела особистого походження». Дослідник звертає увагу на те, що «поняття» джерела особистого походження «фокусує увагу на походження джерела в приватній сфері його автора (що не завжди коректно), а поняття «его-документи» відсилає нас до соціальної функції історичного джерела».⁵¹ Виділення «его-джерел» в масиві носіїв історичної інформації, використання терміну его-документи «допомогло б зняти проблему

⁵⁰ Троїцький Ю. Л. Аналітика его-документов: інструментальний ресурс історика. *Історія в его-документах: Исследования и источники. Ин-т истории и археологии УрО РАН*. Екатеринбург: Издательство «АсПУр», 2014. С.14.

⁵¹ Румянцева М. Ф. Эго-история и эго-источники: соотношение понятий. *История в его-документах: Исследования и источники. Ин-т истории и археологии УрО РАН*. Екатеринбург. Издательство «АсПУр», 2014. С. 36.

неповноцінності джерел особистого походження, не просто їх реабілітуючи, а й виводячи на новий рівень дослідження листів, щоденників, спогадів і цілого ряду документів прикордонних жанрів».⁵² Зазначене досить важливо, оскільки в минулому столітті в джерелознавстві сформувалося стійке ставлення до джерел особистого походження як до носіїв інформації, в яких суб'єктивний виклад подій занадто викривлений і достовірність фактів повинна завжди викликати сумнів історика. У рамках даного підходу «его-джерела» виступають як джерела особистого походження з акцентуванням уваги на їх суб'єктивній складовій як відображенні особистісного сприйняття дійсності, переданої в створених ними текстах. Розвиток даного напрямку вивчення джерел особистого походження та пов'язаних з ними носіїв історичної інформації, безумовно, збагачує джерелознавчий інструментарій історика.

Отже, термін і поняття джерел особистого походження охоплюють всі форми письмових історичних джерел, які відображають особистісне сприйняття подій, що відбулися, і фіксують їх на документально-суб'єктивному рівні. Одночасно сформувався ряд інших підходів до розуміння зазначеного виду носіїв історичної інформації, які акцентують увагу на окремих їх видах і особливостях взаємозв'язку з автором, і необхідних для розкриття їх змістовного потенціалу в процесі дослідження. Важливість розбору термінологічних варіацій потрібна для розуміння загальної джерелознавчої класифікації. Із появою нових термінів стає можливим виділення епістолярних джерел та дослідження їх в рамках означених вище підходах.

2.3. Епістолярії як об'єкт міждисциплінарних досліджень у гуманістиці

⁵² Суржикова Н. В. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? История в эго-документах: Исследования и источники. *Ин-т истории и археологии УрО РАН*. Екатеринбург. Издательство «АсПУр», 2014. С. 10.

У просторі філології лист можна розглянути з позиції певного жанрового стилю (маємо на увазі офіційно-діловий стиль, публіцистичний, художній і т. д.). Відповідно стиль епістолярних джерел класифікується за цільовим призначенням. У контексті стилістичного розгляду оперують термінами: «епістолярний жанр» та «епістолярний стиль»: епістолярний жанр – текст, який має форму листа, листівки, телеграми, надісланий адресату задля повідомлення певних відомостей.⁵³, а епістолярний стиль – «стилістична особливість листів (послань) як одного з різновидів писемної літературної мови».⁵⁴

При цьому зазначено, що «підстави для виділення епістолярного стилю як функціонального немає: не існує ні окремої сфери спілкування, ні відповідних їй форм суспільної свідомості і виду діяльності, ні специфічних завдань спілкування, які зумовили б стильові відмінності мови, що виступає у вигляді листування, достатні для її протиставлення іншим функціональним різновидам. Навпаки, мова в епістолярній формі поширена в різних сферах спілкування і діяльності, набуваючи в них специфічних рис».⁵⁵ Розгляд епістолярію як мовленнєвого жанру пов'язують з іменем М. М. Бахтіна, який зазначав: «Використання мови здійснюється у формі конкретних одиничних висловлювань (усних або писемних) учасників тієї чи іншої галузі людської діяльності. Ці висловлення відбивають специфічні умови й цілі кожної такої галузі не лише своїм змістом і мовним стилем, тобто відбором словникових, фразеологічних і граматичних засобів мови, але, насамперед, своєю композиційною побудовою. Тематичний зміст, стиль і композиційна побудова нерозривно пов'язані в цілому висловленні й однаково визначаються специфікою певної сфери спілкування. Кожне окреме висловлення, звичайно, індивідуальне, але кожна сфера використання мови

⁵³ Елина Е. Г. К теории эпистолярия. *Поэтика и стилистика*: сб. ст. Саратов : Саратов. ун-т, 1980. С. 34.

⁵⁴ Так само. С.38

⁵⁵ Так само С.42

виробляє свої відносно стійкі типи таких висловлень, які ми й називаємо мовленнєвими жанрами».⁵⁶

Перші спроби класифікувати мовленнєві жанри мови були не зовсім успішні (особливо щодо епістолярію). Зокрема, В. А. Кожин, розробивши класифікацію мовних типів (або мовленнєвих жанрів), включив до неї тільки ділове письмо. Приватні листи не представлені в типології.⁵⁷ Т. Шмельова, спираючись на тріаду «тема – композиція – стиль», розробила класифікацію мовленнєвих жанрів і модель мовленнєвого особливостями жанру.

Критерієм розмежування мовленнєвих жанрів є комунікативна мета, тому можливим стало виділення інформативних, імперативних, етикетних та оцінних мовленнєвих жанрів. Модель мовленнєвого жанру складається з шести змістовних і однієї формальної ознаки. До змістовних ознак належать: комунікативна мета жанру, концепція автора, концепція адресата, зміст події, фактор комунікативного минулого, фактор комунікативного майбутнього. Формальною ознакою є параметр мовного втілення, спектр можливостей, лексичних і граматичних ресурсів жанру.⁵⁸ Використовуючи результати досліджень М. М. Бахтіна і Т. В. Шмельової, Ю. Н. Чигридова розглядає ділову кореспонденцію як систему функціонуючих складних і простих мовленнєвих жанрів. При цьому поняття мовленнєвого жанру інтерпретовано в роботі з точки зору форми мовного спілкування та потрактовано типовою формою мови, що представляє функціональний стиль і ґрунтується на різноманітних конститутивних ознаках.

На думку вченої, відправною точкою в дослідженні типології мовленнєвих жанрів повинна бути загальна жанрова таксономія, заснована на конститутивних ознаках: самоназва тексту, сфера функціонування, стильовий різновид, паралінгвістична характеристика тексту, комунікативні ролі відправника і одержувача, комунікативний задум автора. Використання

⁵⁶ Курьянович А. В. Коммуникативные аспекты слова в эпистолярном дискурсе М. И. Цветаевой Томск, 2002. С. 249-250.

⁵⁷ Кожин А. Н. Функциональные типы русской речи. М. :Высш. шк., 1982. 256 С. 159.

⁵⁸ Щерба Л. В. Современный русский литературный язык. Рус. яз. Высш. шк. 1939. № 4. С.91-96 .

встановленої таксономії якраз і дозволяє представити ділову кореспонденцію як систему функціонуючих складних і простих мовленнєвих жанрів.⁵⁹ Н. Чигридова запропонувала такі конститутивні жанрові ознаки ділового епістолярію: самоназва тексту, сфера функціонування, стильовий різновид, сукупність невербальних засобів комунікації (у письмовій промові – це змістовно-графічні характеристики тексту), адресант і адресат (їхні ролі та стосунки між ними), комунікативний задум автора.⁶⁰ За такої постановки проблеми розгляд епістолярію як мовного явища (наприклад, як це робилося через призму поняття «функціональний стиль») стає недостатнім. Тому дослідники обмежуються здебільшого аналізом конкретного мовного жанру ділового листа або дружнього листа.

Підхід до аналізу епістолярних текстів через визначення мовленнєвого жанру значною мірою розширює можливості дослідника. Розгляд можливості дослідження в області філології тексту епістолярних джерел через поняття стиль, звичайно, є дуже корисним для багатовекторного дослідження епістоляріїв та розуміння епохи крізь їх тексти.

Продовжуючи вектор філологічних досліджень епістолярних джерел, звернемось до текстології. Текстологія – це наука, що вивчає генезу канонічної версії тексту, її трансформації. «Термін «текстологія» (автор – Б. Томашевський) у науковому обігу з'явився у 1928 р. Об'єктом текстології виступає текст, а предметом – виявлення архетипу (оригінального тексту). Мета текстології – реконструювання архетипу тексту. Основне завдання текстології є – виявлення та порівняльне вивчення всіх наявних версій тексту з метою з'ясування його архетипу, етапів текстових змін у хронологічному порядку, в установленні їх генеалогії і філіації, класифікації й інтерпретації авторських перероблень (редакцій та варіантів), а також його спотворень».⁶¹ Звичайно, необхідно відзначити, що ця дисципліна займається літературними текстами.

⁵⁹ Шерех Ю. Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеологія. Київ : Дніпро, 1993. С. 56.

⁶⁰ Так само. С. 22-24.

⁶¹ Текстологія історична. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi> (дата звернення 19.06.20)

Однак деякі принципи можна використовувати в дослідженні епістолярних джерел для прочитання нерозбірливих фрагментів (скорочення, нерозбірливий текст, і т. п.). Один із принципів передбачає прочитання рукописів та звіряння їх задня передачі основного тексту (називається такий, який заснований на виявленні та вивченні «всіх рукописних і друкованих джерел тексту твору. Цей текст, який вже сам по собі є результатом складної текстологічної роботи, лягає в основу подальшого вивчення»⁶²).

Ще одним пунктом цього принципу є осмислення (тобто прагнення зрозуміти творчий процес написання тексту). Це надає певного розуміння процесу написання листа. Наприклад, гіпотетично можна допустити написання одного листа двома авторами під одним ім'ям. Це можна з'ясувати за сенсами які передбачали різні фрагменти тексту. Текстологія також приділяє свою увагу питанню помилок. Це важливо в контексті різночитання та невірною тлумачення тексту. Тому коли, зустрічають невідому помилку, її слід пояснити, тобто з'ясувати її походження.

Встановлення походження помилки дає важливі свідчення для історії тексту. При цьому необхідно дати характеристику всієї суми помилок в їх цілому: кожному автору, редактору, коректору, властиві ті чи інші типи помилок (що знаходяться в зв'язку з психофізіологічними особливостями переписувача, редактора, коректора, автора і т. д.). Пояснення беруться з усіх областей. Ці пояснення можуть бути історичними, літературознавчими, психологічними, фізіологічними, палеографічними, мовознавчими, вони можуть бути дані з залученням відомостей про техніку письма та книгодрукування.

Виділяють такий тип помилок як помилка прочитання, що передбачає неможливість розібрати текст за почерком через присутність у ньому застарілих літер. Існує також помилка внутрішнього диктанту. Автор внутрішньо вимовляє те, що він пише. Цим шляхом його вимова проникає в

⁶² Рейсер С. А. Р 35 Основы текстологии. Учебное пособие для студентов педагогических институтов. Л., «Просвещение», 1978. С.14.

матеріал тексту. «Звідси глухі замість дзвінких приголосних у кінці слів, асиміляція і дисиміляція звуків, модернізація написання, проникнення в текст діалектних форм та ін. Асиміляції і дисиміляції поділяються на прогресивні і регресивні. Прогресивні асиміляції і дисиміляції – це уподібнення або розрізнення букви від стоїть в наступному складі («побобие»-«подобие»). Регресивні асиміляції й дисиміляції – це уподібнення або розрізнення букви яке букви, що стоїть в попередньому складі або слові («розручает»-«розлучает»».⁶³ Також виділяють звичайні орфографічні помилки (якщо не брати до уваги вікових явищ в листі автора або патологічних відхилень). До помилок письма відносять: перестановку складів і букв, плутанину в однакових буквах, пропуск букв і складів, повторення букв і складів (подібне в помилках внутрішнього диктанта, де ці пропуски, перестановки і повторення зазвичай об'єднують більшу кількість букв, захоплюючи цілі слова і поєднання слів), орфографічні спрощення та ін.⁶⁴ Також подібного роду помилки вказують на певні аспекти культурної політики. Наприклад на прояви русифікації можуть вказувати такі помилки, як: поява в листах суржику, заміна літер, вживання певних фразеологічних зворотів, які є калькою з російської мови. Помилки можуть вказувати на банальну неосвіченість автора листа. Тому можемо ствердно зазначити, що ряд методологічних прийомів текстології можуть використовуватись в аналізі епістолярних джерел. Безумовно, слід згадати і про науку, яка теж закономірно може обрати епістолярні джерела об'єктом дослідження. Мова йде про лінгвістику або мовознавство. Один із підходів до вивчення епістоляріїв в лінгвістиці – це дослідження в парадигмі дискурсології за допомогою поняття дискурс.

Наприклад, П. О. Фесенко вивчає тексти дружніх листів, спираючись на поняття дискурс, вказуючи, що він реалізується через мовленнєві жанри,

⁶³ Лихачёв Д. С. Текстология. Краткий очерк. Москва-Ленинград издательство «Наука», 1964. С. 28.

⁶⁴ Так само. С. 29.

виділені Т. В. Шмельовою, або, за термінологією К. Седова⁶⁵, через гіпержанри, які визначаються останнім як мовленнєві форми, що поєднують у своєму складі декілька жанрів. П. О. Фесенко⁶⁶ називає дружні листи гіпержанром не стільки інформативного, скільки фактичного спілкування, який спроможний реалізувати як конфліктний, так і кооперативний тип взаємодії. Таким чином, спостерігаємо, що лінгвісти, які дотримуються текстового підходу, розширюють поняття тексту до комунікативної дії, текстової комунікації. За такого соціо-комунікативного підходу відбувається аналіз когнітивно-комунікативної діяльності, що призводить до створення тексту.⁶⁷

Отже, стає зрозумілим, що обидва поняття – текст і дискурс – не конфліктують, а лише доповнюють одне одного. І саме в такому ключі сприймаємо класичне визначення дискурсу Н. Арутюновою. «Дискурс – це мовлення, що розглядається як цілеспрямована, соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості».⁶⁸ З'ясувавши, що термінологічно представляє собою дискурс у лінгвістиці тепер розглянемо дефініції стосовно листа. У вітчизняній стилістиці листи визначаються як писемно оформлені монологи, звернені до певної особи Л. Мацько.⁶⁹ В. О. Нікітіна⁷⁰ відкидає можливість функціонування листа в системі жанрів або стилів і визначає його як тип мовлення, який уможливорює спілкування між партнерами в письмовій формі. В. Н. Силаєва кваліфікує лист як текст, тобто писемний твір мовленнєво-творчого процесу, структуровану згідно з правилами епістолярної архітектоніки композиційну єдність, яка існує для передачі певного змісту, що відповідає цілям

⁶⁵ Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. Москва: Лабиринт, 2004. С.74

⁶⁶ Фесенко О. П. (2008). Эпистолярный: жанр, стиль, дискурс. *Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение»*. С.132-143.

⁶⁷ Радзієвська, Т. В. Текст як засіб комунікації. Київ: НАН України Інститут української мови, 1993. С.18-19.

⁶⁸ Арутюнова Н. Д. Дискурс. В *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия. 1990. С. 136-137.

⁶⁹ Мацько Л. І. Стилїстика української мови: підручник. Київ: Вища школа. 2003. С. 295.

⁷⁰ Никитина О. В. Семантико-стилистический анализ писательского эпистолярного: дис. канд. филол. наук. Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского. 1999. С. 162.

комунікації і має виразну прагматичну настанову.⁷¹ Більш розгорнутий зміст терміну надає, В. Л. Нижнікова, спираючись на визначення В. І. Гальперінім терміну «текст», і стверджує, що «лист – це тип тексту, який відрізняється завершеністю, що проявляється в існуванні абсолютної клішованої кінцівки, літературно оброблений, який має такі категоріальні ознаки, як інформативність, локально-темпоральна віднесеність, цілісність, модальність; який складається з одиниць нижчих рівнів і входить до складу більш крупних утворень, що ними є повні зібрання листів; який має явно виражену орієнтованість на досягнення перлокутивного ефекту у вигляді листа-відповіді/чи дії».⁷² Проаналізувавши описані підходи, не можемо прийняти погляд на лист тільки як на «індивідуальне мовленнєве явище», оскільки в листуванні беруть участь двоє – адресант і адресат.

У мовленні в межах епістолярного стилю виокремлюють різні типи. Кількість типів епістолярного дискурсу визначають по-різному. Варто відзначити жанрове розмаїття епістолярних творів, серед яких називають: листи, електронні листи, зібрання листів одного адресанта чи одному адресату, записки, записники, телеграми, листівки, смс, ммс, особисті інтернет-сторінки, інтернет-блоги в соціальних мережах, пам'ятні написи (на книжках, фотографіях, інших речах, які виступають предметами дарування; на пам'ятниках та могильних плитах), особисті щоденники, мемуари, художні листи (художні твори з вигаданим адресантом і часто адресатом); публіцистичні («відкриті») листи тощо. Майже всі перераховані типи мають чітку діалогічну природу, хоча й приховану в разі відсутності відповідного листа-відповіді, але легко встановлювану через категорії адресованості та зворотності, що наявні в кожному елементі епістолярного дискурсу – епістолі. Із усього розмаїття наведених вище типів епістол матеріалом нашого дослідження слугували власне листи, які є зібранням листів певного

⁷¹ Силаева Н. В. Лингвопрагматический анализ экспрессивности эпистолярного текста (на материале английской частной переписки XVIII—XIX вв.): автореф. дисс. канд. филол. Наук. Самарский государственный университет. Самара, 2007. С. 40.

⁷² Нижнікова Л. В. (1991). *Письмо как тип текста*. (Кандидатская диссертация). Одесский государственный университет имени И. И. Мечникова. С. 10-11.

адресанта різним адресатам, тобто які складають його епістолярій. Виходячи з цього, вживаємо терміни лист та епістола як повністю еквівалентні, ігноруючи ширше вживання терміна епістола на позначення творів усіх епістолярних жанрів.

РОЗДІЛ 3

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕПІСТОЛЯРІЇВ У СПРАВІ РЕКОНСТРУКЦІ ІСТОРІЇ СРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

3.1. Післявоєнний вчительський побут у листах Каргіної О. М. 1936-1958 рр.

Проводячи джерелознавчий аналіз колекції Каргіної О.М., ми можемо прослідкувати вчительський побут крізь призму «Сталінської епохи». Епістолярна колекція складається з 23 листів. Хронологічно вона охоплює період від правління Й. Сталіна до «раннього» Л. Брежнєва. Нижня хронологічна рамка відзначена датою 03.10.1936 р., верхня – 1970 р. Є також лист який можна ідентифікувати приналежністю до цієї колекції (адресований Каргіній О.М.), однак встановити точну дату неможливо через відсутність хронологічних маркерів.

Листування складається з листів, адресованих Каргіній Олександрі Микитівні (Каргіна Александра Никитишна, далі в тексті – Каргіна О.М.). Більша частина листування висвітлює взаємовідносини з учнями 15 справ. Сімейному листуванню присвячено 4 справи. Листи, які побіжно стосуються колекції, представлені 4 справами.

Географічні напрями окреслені такими маршрутами: Харків–Маріуполь, Жданов–Маріуполь, Слов'янськ–Маріуполь, с.Малинівка–Маріуполь, Рига–Маріуполь, Миколаївка–Маріуполь, Кадіївка–Маріуполь.

В епістолярній колекції можемо простежити такі сюжети, як: приклад взаємовідносин вчитель/учень в радянському вимірі, візій майбутнього, порівняння побуту різних радянських республік, релігійна свідомість, мовні норми, певні аспекти епістолярної культури. Аналіз цієї колекції можемо розділити на два блоки. Сімейне листування та листування з учнями, побічні листи. Із першого листа сімейного блоку одразу можемо собі уявити побут радянської студентки, так як листування ведеться між племінницею та тіткою, яка є вчителем в Маріуполі. Зміст цього листа розкриває

студентський побут конкретного автора. Зокрема перехід на очне навчання, що має свої наслідки для фінансового становища.⁷³ Дослідник для себе може виділити стратегію поповнення бюджету молодій людині. Або навчання без відриву від виробництва з отриманням заробітної платні, можливості певних пільг (і звичайно певний статус) або звичайне навчання на одну стипендію – що «звичайно» значно погіршує побутові та навчальні потуги. Також можна зробити висновок, що матеріальне забезпечення не відповідає життєвим потребам.⁷⁴ Продовжуючи йти рядками листа можемо виділити літературні потреби авторки та зрозуміти що саме вважається цікавою книжкою станом на 1936 р. Це твори Пушкіна та Салтикова-Щедріна.⁷⁵

В іншого листа сімейного блоку, автором якого є інженер великого тресту по будівництву заводів, маємо його виклад досить сухий на факти. Однак, яскраво проявляється рівень його моралі і свідомості. Суть якої зводиться до осудження не сімейного способу життя.⁷⁶ Подібні розмірковування можуть пролити світло на принципи виховання (якщо буде достатня кількість джерел). Також звертаємо увагу слово-показник у листу – «достать». На нашу думку, це може бути маркером для епістоляріїв радянського періоду. У конкретному випадку воно має такий контекст. Який повідомляє про можливість знайти радіоприймач, що однак супроводжується великими чергами. Також автор зазначає про більш широкий продовольчий асортимент в балтійській республіці (Латвія).⁷⁷ Наступний лист теж було отримано з Риги, що дозволяє продовжити тематику різниці побуту в союзних республіках. Зокрема увага акцентується на широкому спектрі продовольчих товарів чого нема в Українській СРСР.⁷⁸ Продовжуючи тему продовольчих питань, розглянемо рядки які розповідають про гастрономічні

⁷³ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.1. Арк.2.

⁷⁴ Так само. Спр. 1

⁷⁵ Так само. Спр. 1.Арк.2.

⁷⁶ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.10. Арк.2.

⁷⁷ Так само. Спр. 10

⁷⁸ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.16. Арк.2.

забаганки, про відсутність ікри (яку можна дістати лиш в ресторані) та транспортування їжі.⁷⁹ Із цих листів дослідник може почерпнути інформацію, про індивідуальні продовольчі і непродовольчі запити радянських громадян.

Тепер перейдемо до більшого блоку цієї колекції. Листування вчителя себто Каргіної Олександрі Микитівни та її учнів. Важливо зазначити, що подібні епістолярні відносини, дуже добре розкривають повсякденні проблеми (стилістично часто лист починається загальною та осмисленою характеристикою оточуючої рутини). Про відсутність пенсійних виплат та спроби відстояти статус інвалідності задля отримання матеріального забезпечення.⁸⁰ У цих коротких рядках можемо отримати фрагмент життя пенсіонера післявоєнного періоду. Також, ми отримуємо інформацію стосовно трактування снів, зазначимо, що цей сюжет буде часто зустрічатись в листах.

Із листування з іншим учнем ми можемо отримати інформацію стосовно побутових умов тодішнього життя. Оренда квартири с опаленням на вуглі обходилося в суму 100 рублів. Також детально описано стратегію сімейного бюджету.⁸¹ Ці рядки також можна віднести до сюжетів післявоєнного побуту. Із цього ж листа можемо дізнатись і про загальний стан речей регіону, де проживає автор. Можемо відсутність електроенергії та школи.⁸²

Із іншого листа колишньої учениці можемо дізнатись про аспекти весільних гулянь. А саме про кількість днів святкування та гостей.⁸³ Інша частина листа присвячена сімейно-побутовим проблемам. Розгляд подібного матеріалу потребує більшого епістолярного матеріалу. Наступний лист повідомляє про повсякдення 50-х. Родзинкою цього листа є мова написання –

⁷⁹ Так само. Спр. 16

⁸⁰ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.2. Арк.1.

⁸¹ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.3. Арк.3.

⁸² Так само. Спр. 3 Арк. 3

⁸³ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.5. Арк.2.

(«суржик») – Що говорить про неприродній перехід до російської мови. «Из семёй у нас сим-я 5 человек я получаю пенсию у мина старуха тепр Аликсандра Никитишна у вас та очинь дешовая рыба вышлит мне рыба посылка посылка приблизительно кил 8 по 4 кила куренки а 4 кила осилёдки сколько будиш стоят а вам вишлю денег по почте высылайте небойтес на сов ест я не позволю вас обманыват Аликсандра Никитишна я вам пропишу щем ест радіо сет Олектрики нету пока Клубест на счет прудоктов не завидно хлеб для того щем узут нужно постоят у вочереди сахарю тоже с хлеб в отом году незавидит»⁸⁴. Із цього ми можемо дізнатись про «живі» ціни, в дрібних поселеннях. Зрозуміло, що рівень життя низький.

Наступний лист сповнений дуже високими емоціями оскільки пов'язаний із питанням смерті. Не дивлячись на те, що лист повністю присвячений опису останніх годин покійної, він закінчується новорічним привітанням.⁸⁵ Інколи в листах зустрічаються прохання витлумачити сон. Він змальовується дуже точно, з дрібними деталями та розмірковуваннями, що варто робити після таких сновидінь.⁸⁶ Варто відзначити, що сни і релігія (хоч досить фрагментарно) стабільно з'являються в епістоляріях радянських громадян. Розглянемо наступний лист колекції. Він видає ще один фрагмент рутини. Зокрема зазначаються одноманітні дні як починаються та закінчуються під голосні звуки радіо. Наголос робиться на заняття англійською мовою зокрема переклад.⁸⁷

Далі йде лист від «учня-бібліотекаря», який ділиться аспектами свого життя й сподіваннями. Зокрема про можливість читання лекцій, проведення зібрань, благоустрою бібліотеки та сподівання щоб не почалась війна.⁸⁸ У

⁸⁴ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.8. Арк.1.

⁸⁵ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.11. Арк.2.

⁸⁶ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.12. Арк.1.

⁸⁷ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.13. Арк.1.

⁸⁸ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.17. Арк.1.

листах наступних учнів постає тема важких спогадів про війну та побут. Розмірковування про хороших та поганих людей та можливості післявоєнної відбудови.⁸⁹ Цікавий цей фрагмент листування, згадкою про політику яка зазвичай не артикулюється в приватно-побутовому. Ми бачимо людину, яка жила і вірила у «справу партії». Також лист цікавий розмірковуваннями щодо людської природи. Зокрема часто проговорюється тема «труднощів» та їх подоланням.⁹⁰ Наступний лист це судження стосовно пенсії, що прямо пов'язано з дослідженням побуту та умов життя. Зокрема згадується можливість перерахування пенсії за оновленим пенсійним законодавством та певний соціальний ритуал (першу пенсію пропити)⁹¹. Наступний абзац епістолярію повідомляє більш точні дані. Наприклад стосовно пенсійного забезпечення вчителя яке сягало 339 р., і яка не може отримати, ще 10 %. Головні ж принципи нарахування це – стаж та заробіток.⁹² На цьому листі учнівський блок завершується. Третій блок побічних листів, що висвітлюють участі у «товаришеских судах», на жаль, – це лиш запрошення. Також листи стосуються налагодження товарно-продовольчих шляхів. Основне, що цікавить автора картопля та хліб, наповнюваність магазинів та ціни на наявні товари.⁹³

Отже, проаналізувавши колекцію листів Каргіної О.М. 1936-1958 рр., можемо виділити тематичні блоки: тлумачення снів, пенсійне забезпечення, погляди на поведінку людини, житлово-побутові умови. Варто відзначити, що подібного роду колекції гарні тим, що вони проносять культурно-побутові речі різних радянських епох довкола однієї людини.

⁸⁹ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.18. Арк.2.

⁹⁰ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.19. Арк.1.

⁹¹ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.23. Арк.1.

⁹² Так само. Спр. 23

⁹³ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.7. Арк.2.

3.2. Повсякдення робітничої інтелігенції крізь призму листів Богданович К. Г. 1958-1964 рр.

Побут робітничої інтелігенції, ми можемо прослідкувавши листування її представника. Епістолярна колекція складається з 23 листів, які з'явилися в період правління М. Хрущова. Нижня хронологічна рамка відзначена 1958 роком, верхня – 1964 р. Тимчасові рамки колекції виставлені щодо можливості відновити послідовність листування з наявних листів.

Листування складається з листів, адресованих Богданович Санні Петрівні (далі – Богданович С.П.). Левову частку колекції займають листи чоловіка (12 справ) Богдановича Костянтина Гавриловича (далі – Богданович К.Г.). Другим по об'єму за кількістю листування є листи, адресовані Богданович С.П. матір'ю Цейла Ф.Е. (6 справ). Залишок колекції займають листи друзів Т.В.І. (2 справи) і Тарасової Ніки (3 справи).

Географічні маршрути листів можна окреслити так: Нижній Тагіл (далі – Н.– Тагіл) – Харків, Олександрія – Харків, Серов – Н.– Тагіл, Харків;

В епістолярній колекції можна простежити такі сюжети, як: дозвілля, побут, релігійна свідомість, емоційні рефлексії, норми дрес-коду і мода СРСР, методи виховання дітей та широке коло побічних тем. Виходячи зі змісту листів, можемо відзначити високу емоційність та більш розповідний характер листування. Конкретна частина листування починається з причини отримання Богдановичем К.Г. посади «наладчика».⁹⁴ Тобто склалась ситуація, коли заміжня людина з вищою освітою залишає вагітну дружину і їде з Харкова в Нижній–Тагіл (далі – Н.-Тагіл місто в Свердловській області Російської Федерації і є великим промисловим центром Уралу.) У зв'язку з направлення на роботу. Зі змісту листа розуміємо, що робота буде більш розміреною.⁹⁵ Із міркувань автора можемо сказати, що населення містечка ближче до межі маргінальності, так як алегорія «гоп со смыком» передбачає

⁹⁴ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.1. Арк.1.

⁹⁵ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.1. Арк.1.

особи бандитів, злодіїв і далі – за смисловим рядом. Що ж стосується життєвих потреб, то в умовах уральського промислового міста виникає більша потреба виникає в їжі, ніж в одязі.⁹⁶ Із фактажу листування можемо побачити логістику пересування за маршрутом «Н.-Тагіл– Харків».⁹⁷

Далі за текстом епістолярної колекції зустрічаємо цікавий випадок вартій прямої цитати. На тлі епохи М. Хрущова розгортається активна дискусія в образотворчому мистецтві. Відлуння цієї суперечки ми простежуємо в листуванні автора. Який описує свій похід в «Манеж». «В Москві побував на виставці в Манежі і побачив все, що потрібно, а головне то, що за абстракціонізм. Дак ніякого абстракціонізму там нету і не було. І спорить не из-за чого, а там у картин спорят с пеной у рта. «Обнаженная» – картина Фалька ещє 1922 года. Нарисована хорошо голая толстющая – смирющая баба, но нарисована рукой талантливого художника. Я тоже влез в спор. Один чудацок говорит: «Я теперь ужинать не смогу, посмотрев на нее!» А один старичок ему посоветовал: «Сходите, говорит, – в Третьяковку в зал натюрмортов, – и там сможете позавтракать, пообедать и поужинать». Раздался хохот».⁹⁸ Можемо припустити стрімкий темп життя автора та йогоучасть у повсякденних ритуалах таких як «трудоі спортивні змагання».⁹⁹ Подібні практики повсякденності описує в своїй роботі О. Булгакова.¹⁰⁰

Далі листи ідуть із високим емоційним забарвленням. У життя автора прийшло нещастя – померла близька людина. Тут увагу приділяємо рядкам

⁹⁶ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.2. Арк.1.

⁹⁷ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.3. Арк.2.

⁹⁸ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.4. Арк.2.

⁹⁹ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.6. Арк.1.

¹⁰⁰ О. Булгакова Повсякденне життя наукової інтелігенції доби «відлиги»/ «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.].Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 189-190

присвяченим релігійному культу та справляння поминок.¹⁰¹ Це розкриває певні аспекти стосовно релігійної свідомості радянських громадян і надає розуміння кількості віруючих людей в провінційних містах Радянського Союзу. Продовжуючи тему релігії та забобонів, розглянемо лист¹⁰² Богданович С. П. від матері. В ньому проговорюється класична тема сновидінь хоча вона лише побічна. Варто ж відмітити, що в колекції часто артикулюється слово «Бог» в матері Богданович С. П. за прямим конфесійним значенням, в інших листах як фразеологізм. Що може дати досліднику матеріал для роздумів про стан релігійної свідомості в радянських громадян. Подальший розвиток листування сюжетно розгортається в площині питань купівлі-продажу. Зокрема пропозиції німецького ««пианино или фортепьяно» за 680 рублів однак з можливістю отримати кращий інструмент за 850 рублів. Відведені операції могли відбуватись в форматі листувань без втрати ефективності дій.¹⁰³ Побутове життя продовжує свій рух крізь епістолярії, що відображає стратегії придбання речей. Тенденції отримати річ з країн соціалістичного табору. Завдяки листуванню можна було отримати швидку рецензію на потрібний товар з відгуками на тонкощі ринку. В наведеному уривку спостерігаємо комерційну формулу радянського побуту – знайти краще, купити дешевше.¹⁰⁴ Не обходиться без класичної повсякденної практики Радянського Союзу – черга. Вона згадується в листі від мами до Богданович С.П. І виникає вона в спробах здобути провізію.¹⁰⁵ Із позиції автора проглядаємо швидкість закупки товару. Ми можемо припустити що свідчить певну обмеженість товарного асортименту і сприяє ситуації, коли люди намагаються скупити всього більше. Листування продовжується розповіддю Богдановича К. Г. про

¹⁰¹ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.8. Арк.3.

¹⁰² Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.9. Арк.1.

¹⁰³ Так само. Спр. 9

¹⁰⁴ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.9. Арк.1.

¹⁰⁵ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.12. Арк.1.

втрачені можливості отримати квартиру. Умови отримання квартири були означені зміною місця роботи. Основне питання було в тому щоб вчасно дізнатись про вакансію. Подібну інформацію можна було отримати через знайомих, що дозволяє робити висновки про стратегії успіху на ринку праці.¹⁰⁶ Комплекс подібних листів зміг би дати досить цікаві данні досліднику «квартирних питань». На нашу думку варто звернути увагу на один із фрагментів цього листа. «Дни проходят однообразно и «наполненно»: утром на работу, к 6 часам еду с работы за Котом. Приходим в 6-30, Обедаем, моем (или не моем посуду. В 8 начинаем готовиться ко сну. в 9 же засыпает. Я читаю (ничего не могу читать, кстати) технику безопасности в в 11-11:30 засыпаю».¹⁰⁷ На нашу думки, подібні описи є одним із найцінніших для дослідників мікроісторії тому що без прикрас змальовують радянську дійсність. Продовжуючи подорож епістолярною колекцією, ми натрапляємо на ситуацію змальовану в діалозі між подругами. Випадок описує ієрархічні взаємовідносини на ринку праці і те, яким чином вища посада може вплинути на долю людини. І якщо рядовий співробітник потрапляє в опалу до керівника, він не отримає жодної можливості працювати, що прямо впливає на життєві умови.¹⁰⁸

Отже, проаналізувавши колекції листів Богданович К. Г. 1958-1964 рр., можемо виділити такі тематичні блоки: життєві стратегії, релігія в Радянському Союзі, дозвілля. Також відзначимо, що колекція багата на кількість фактологічного матеріалу в листах: від цін на побутові товари, музикальні інструментів – до певних продовольчих товарів. Проте попри якість інформації, яку можна отримати з колекції, для повномасштабного дослідження, її потрібно розширювати.

3.3. Радянська сім'я початку 70-х у листах Яценко С. 1968-1975 рр.

¹⁰⁶ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.15. Арк.2.

¹⁰⁷ Так само. Спр 15

¹⁰⁸ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.18. Арк.1.

Розглянувши наступну колекцію, ми можемо прослідкувати певні аспекти радянської сім'ї.

Епістолярна колекція складається з 14 листів, адресованих Яценко С. Цей збір листів потрапляє на раннього Л. Брежнєва. Нижня хронологічна рамка колекції – 1968 р., верхня – 1975 р.

П'ять справ присвячені романтичним взаємовідносинам. Дев'ять із них присвячено листуванню з братом.

Географічні маршрути листів, на жаль, важко відновити через втрату більшості конвертів. Ми можемо припустити тільки деякі з них: Запоріжжя–Жданов, Прокоп'євськ–Севастополь.

На нашу думку, доцільно цю колекцію розглянути блоками. Перший із них буде присвячено романтичним відносинам – що до речі допоможе встановити рівень епістолярних взаємовідносин від яких залежить інформативність. «Что же случилось? Почему ты не пишешь? Откровенно говоря я всего ожидала, больше, конечно, хорошего, но никогда не думала что ты так пошутишь со мною»¹⁰⁹. Розглянемо епістолярій від іншого автора з цього блоку. «Зачем скрывать друг от друга? Ведь мы с тобой не дети. Если ты мне всё расскажешь честно неужели ты думаешь, что я не пойму?..и теперь ты отстранил меня от себя»¹¹⁰. Продовжуючи серію «Да я знаю, что ты забыл меня в тот же час, как мы расстались.»¹¹¹

Загалом все складалось не на користь авторів. Однак треба відмітити рід діяльності Яценко С. – моряк. Тому не дивує кількість епістолярних зав'язків та поверховість їх викладу. Ми можемо припустити, що він знайомий з усіма особисто. Тепер розглянемо другий блок, який стосується брата. Він охоплює левову частку колекції, але це не робить оптимістичних прогнозів, так як листи майже не мають контексту. На загал можна зрозуміти

¹⁰⁹ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.1. Арк.2.

¹¹⁰ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.5. Арк.3.

¹¹¹ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.7. Арк.2.

трохи напружені взаємовідносини в сім'ї. Можемо припустити, що покинувши дім і ставши моряком, автор не прагне ні бачитись, ні тим паче повернутись. Тому, на нашу думку, варто звернутись до деталей що може дати колекція. Наприклад наявність біографії матері.¹¹² Також класично присутній фактологічний матеріал, який розкриває ціни на товари, марки техніки, а також широке коло деталей, потрібних досліднику мікроісторії задля створення реалій епохи. Однак варто зазначити, що на прикладі цієї колекції що така проблема як фрагментарність та недостатня кількість листів потрібного періоду б'є по якості інформативності, можливості конструювання життєвих стратегій. Також в межах цієї колекції виявила себе проблема контекстуальної прив'язки листів при відсутності конвертів. На прикладі цієї колекції можна також прослідкувати питання дискусій щодо прийнятності зарахування телеграм до епістолярного жанру та листів.

3.4. Життєві стратегії пересічних радянських громадян у листах Сорокіної Л. 1980-1988 рр.

В зв'язку з тим, що більша частина листування складається з листів які націлені на знайомство в них активно артикулюється тема життєвих стратегій. Вона формується завдяки побудові текст листа який починається з представлення, висвітлення роду занять, планів на майбутнє та їх реалізацію.

Епістолярна колекція складається з 52 листів. Адресовані вони одній людині, і за одним смисловим напрямком. Відповідно в дробленні на блоки не має сенсу. Період, який охоплюють епістолярії припадає на «період застою». Нижня хронологічна рамка окреслена 1980 роком, верхня – 1988 р.

Географічно можемо окреслити маршрути епістоляріїв: Нара-Фомінськ-1–Бердянськ, Одеса–Бердянськ, Залізногорськ–Бердянськ, Саяногірськ–Бердянськ, с. Сосенський–Бердянськ, Василівка–Бердянськ, с. Черемушки–Бердянськ, Лозова–Бердянськ, Семипалатінськ–Бердянськ,

¹¹² Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.8. Арк.1

Київ–Бердянськ, Севастопіль–Бердянськ, Теджен–Бердянськ, Донецьк–Бердянськ, Брно–Бердянськ. Виходячи з кількості напрямків, можемо також зробити висновок про інтенсивність листування та його роль в житті дівчини. Тому розгляне більш детально матеріали листування.

По-перше, бачимо стратегію знайомства на відстані. Вона складалась з таких елементів як представлення, висвітлення шляхів отримання адреси та змалювання кола спільних знайомих, далі був самий цікавий момент (направлений на те щоб сподобатись дівчині) в ньому розкриваються статус автора, життєва стратегія або мрії.¹¹³

Одразу варто зазначити, що знайомства подібним чином не були рідкістю, проте без джерел подібні практики важко досліджувати. Продовжуючи знайомство хлопець з'ясовує поетичні смаки дівчини шляхом демонстрації власних.¹¹⁴ Ще один лист (більш дружній за змістом) повідомляє цікаві подробиці армійського побуту. «Лена, ты спрашиваешь, зачем я сбрил усы. Так ведь в армии усы носить не разрешают. Разрешают только грузинам, армянам и т.д., то есть тем, у кого это национальная гордость. Если б было можно, я бы их никогда не сбрил».¹¹⁵ Продовжуючи розповідь автор описує польові заняття, зброю якою дозволялось проводити стрільби (автомат, снайперська автоматична гвинтівка).¹¹⁶ Ненадовго перериваючи тему листування з військовими яка буде наскрізною в цій колекції. Варто звернути увагу на таке явище як листи в дружні соціалістичні країни. Подібне ми можемо прослідкувати і тут. Лист отриманий з Чехії (Брно) ломаною російською мовою, основний зміст листа направлений на спонукання до налагодження епістолярних відносин. Побудову тексту листа можна змалювати так – вітання, коротка характеристика авторки та

¹¹³ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.1. Арк.1.

¹¹⁴ Так само. Спр 1

¹¹⁵ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.2. Арк.2.

¹¹⁶ Так само. Спр.2. Арк.2.

спонукання до листування.¹¹⁷ Повертаючись до порівняння сюжетів повсякдення в різних радянських республіках з подібного блоку листування «маленьких людей» можемо дізнатись багато цікавого. Ці листи дуже цікаве явище але їх пошук, це справа випадку. Йдучи хронологічним шляхом епістолярної колекції продовжимо розглядати тематику знайомств. Відзначимо, що вона досить інформативна, через спроби справити гарне враження на людину яку до цього не зустрічав. В конкретному випадку вразити намагаються змалюванням активного побуту, заняттям музикою, відмінним навчання, вивченням іноземної мови.¹¹⁸ Цьому випадку знайомства, ми бачимо побут та інтереси радянського школяра. Також слід звернути увагу, Сорокіна Л. любить в листах складати шифри які на жаль не маючи епістолярного комплексу листування з конкретною особою дешифрувати не можливо.

Наступний лист цікавий наявним зверненням до листоноші. «Шире шаг почтальон. Передай прямо в руки».¹¹⁹ Хоча означимо написи на конвертах та культура привітань в листах це цікава тема яка часто зустрічається в листах радянської доби. В цьому ж листі ілюструється детальна ситуація отримання адреси не знайомої людини через 3-тю особу шляхом особистісно-комунікативної практики (випросити). В одному з листів який був надісланий однією з подруг в деталях змальовується практика святкування 8-го березня. З тексту можемо змодельовати як відбувалось. Влаштувалась дискотека, де дівчатам дарували подарунки які розігрувались на «спортлото». Проводились конкурси з визначення найкращої хазяйки, приз за найкращий вірш матері довершувалось це все співом та танцями.¹²⁰

¹¹⁷ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.3. Арк.1.

¹¹⁸ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.9. Арк.1.

¹¹⁹ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.12. Арк.1.

¹²⁰ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.18. Арк.1.

Тепер варто виділити стильові експерименти, які в листах зустрічаються не часто. «Здравствуй Сударыня! Сегодня тринадцатого января сего года получил Ваше маленькое послание и спешу Вас в этом уведомить. А так же выразить Вам искреннюю благодарность... Во мне, и терзает мое пылкое сердце. Сударыня Вы обращаетесь ко мне с такой незначительной просьбой, как выслать свой портрет то биж «фото»... Надеюсь на Вашу благосклонность, недостойный раб Ваших глаз Александр».¹²¹ Подібні експерименти переслідують лиш одну ціль – сподобатись. Окрім цього з географічних точок зустрічаються і сюжети туристичних маршрутів. Ось, наприклад, для Москви.¹²² Продовжуючи тему подороже часто в листах зустрічаються описи маршрутів поїздів.

Авторка наступного листа веде оповідь про враження від своєї подорожі й праці. На нашу думку, вона поїхала працювати за направленням. Текст листа розповідає про прибуття на Саяно-Шешенську ГЕС, яка знаходиться на території сучасної Російської Федерації. Далі йде опис і характеристика погодних та побутових умов. Вони складаються з життя в туристичних наметах в поганому кліматі. Важка праця, перший тиждень якою пройшов за полінням огірків за півлітра молока. Також можемо зазначити, що виходячи з тексту листа відносини з місцевими жителями були досить напружені.¹²³ З наведеного можемо лише додати, що фактографічно це дуже потрібний матеріал для дослідника радянського суспільства другої половини ХХ століття. Ідучи далі за листами колекції потрапляємо на короткий, підбитий опис життя, який нам надає один з прихильників Сорокіної О. Він покинув роботу на заводі, почав навчатись професійно-технічному училищі на машиніста широкого профілю. Тобто автор отримає спеціальності водія, тракториста та комбайнера. Це навчання є частиною

¹²¹ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.23. Арк.1.

¹²² Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.25. Арк.2.

¹²³ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.27. Арк.3.

плану подорожі по СРСР який він реалізує шляхом навчання.¹²⁴ Для дослідника радянського суспільства одразу з'являється декілька сюжетів, які можна охопити темою життєвих стратегій стосовно можливостей мандрувати і розглянути тему мрій радянського громадянина. Далі, ми отримуємо автобіографію для працевлаштування та приклад можливих колізій з нею. Випадки автобіографій трапляються не часто і з точки зору внутрішньої критики це дуже важливі тому, що дозволяють точно встановити автора. В нашому випадку це людина яка народилась в м. Волноваха навчався в м. Лозова та вивчився на оглядача поїздів.¹²⁵ Окремими сюжетними лініями в цій колекції варто окреслити авторські вірші. Можемо припустити, що це було хоч не стандартною, але можливою нормою написати вірша власного авторства. Наведемо приклади. «Но так и быть!/Судьбу мою /Отныне я тебе вручаю, /Перед тобою слезы лью,/Твоей защиты умоляю /Вообрази я здесь одна, /Никто меня не понимает, /Рассудок мой изнемогает, /И молча гибнуть я должна /Я жду тебя: /Единым /взором/Надежды сердца оживи/Им сон тяжелый перерви,/ Увы, заслуженным укором.»¹²⁶ «Обласкан нежным упованием/ Крик жажды близости мал/ И мучен сладостным терзанием /Опять безумен без тебя./Мольба моя идет как утро, /Как свет луны во тьме ночной. /Мольба! Здесь нету предросудка, /Здесь рвенье сердцем и душой!..»¹²⁷

Отже, проаналізувавши колекцію листів Сорокіної Л. 1980-1988 рр., можемо виділити такі тематичні блоки: авторський вірш, армійський побут, стратегії знайомства, побут «урадных строек», студентський побут, дозвілля. Завдяки розкриттю сюжетних блоків дослідник зможе розкрити характер

¹²⁴ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.33. Арк.4.

¹²⁵ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.34. Арк.1.

¹²⁶ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.44. Арк.2.

¹²⁷ Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.50. Арк.3.

людей «епохи Брежнєва». Питання виникають тільки стосовно шифрованих слів, для розкриття змісту яких потрібна ширша джерельна база.

3.5. Побут солдатів строкової служби радянської армії кінця ХХ ст. на прикладі приватної колекції листів Шкурат М.Б.1989-1990 рр.

Завершуючи розгляд епістолярних колекцій розглянемо епістолярний спадок строкового солдата радянської армії. Це важливо з точки зору розгляду служби в армії як одного з почесних ритуалів в радянському суспільстві.

Епістолярна колекція складається з 25 листів. Хронологічно вона охоплює 1989-1990 рр. У ній розкривається епоха «Перебудови».

Це приватна епістолярна колекція яка висвітлює побут солдата строкової служби. Вона складається переважно з листів матері та сина.

Географічні маршрути епістоляріїв виглядають таким чином. Миколаїв – Кривий Ріг (с. Глеюватка), Дебрецен – Кривий Ріг (с. Глеюватка).

Епістолярна колекція починається з курсу молодого бійця та запрошення на присягу. У цьому листі ми отримуємо набір першочергових речей, потрібних для армійського існування. Він виглядав так лезо для гоління, набір для чистки взуття, календар, одеколон та цигарки.¹²⁸

Одразу варто відзначити певні особливості написання слів, які будуть повсякчас зустрічатись у текстах даної колекції. Автор ставить замість української літери «и» російську літеру «ы». Наприклад у словах «жив», «машынку», «Положы». Часто плутається букви «е» та «э»: «эсли», «эхать», «ето». Можемо припустити декілька варіантів чому так склалось, перший стосується літери «ы». Відпочатку автор зростав в україномовному середовищі та в середовищі поступової русифікації, яке вплинуло на розуміння написання слів. Другий момент, який тісно пов'язаний з першим, – автор пише слова, як сам їх вимовляє. Це вказує на рівень освіти в сільській

¹²⁸ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.1. Арк.1.

місцевості. Що це може дати досліднику? Приклади «живої мови», можливості для розуміння процесу русифікації в індустріально-промислових містах.

Розвиваючи тему мови, можна також визначити деякі професійні жаргонізми, які вживає автор. «Покупателей эщё нету хотя уже должны давно быть. Экзамены начинаются с 15 ноября».¹²⁹ Під покупцями мається на увазі люди які забирають солдат до подальшого місця служби. Про экзамени на курсі молодого бійця звичайно знайти в нормативних документах які регламентували життя радянського воїна.¹³⁰ Проте можемо зауважити цікаву деталь, таку як приїзд окружного керівництва. З прибуттям генерал-полковника командуючого одеський військовим округом через, що інтенсивність тренувань була значно збільшена. Можемо припустити, що відсутність командуючого значно вплинула б на якість виконання вправ. Про що це може говорити досліднику? Він може припустити якість підготовки строковиків, яка залежала від особистісної мотивації командирів на місцях. Хоча для більш ґрунтовних висновків нам потрібна більш ширша джерельна база.

Тему екзаменів також не варто оминати, тому що вони могли вплинути на подальшу службу. Наприклад, склавши екзамени, наш автор отримує певні вигоди, це зокрема звання сержанта та відмітку «воїн-спортсмен». Відповідно коли він опинився в Угорщині, отримував більше грошей за свою строкову службу. Продовжуючи подорож по тексту листів дізнаємось більше про побутові умови. Про наявність кольорового телевізора який дозволяється дивитись кожен день.¹³¹ Варто відзначити, що дрібних побутових деталей ми можемо судити про певні характеристики соціому у якому знаходиться автор. Також автор приділяє окрему увагу пересилці грошей. «Мама вышли мне денги в письме мне очень надо... Клади в каждое письмо не больше пятерки и не меньше тояки. Только складывайте как чтобы не узнали что в

¹²⁹ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.15. Арк.1

¹³⁰ Устав воинской службы СРСР.URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8684.htm (дата звернення 22.07.20)

¹³¹ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.1. Арк.1.

конверте деньги и старайтесь высылать в конвертах с марками так безопасней. И чтобы каждый день приходило мне по 3 письма а то за 2 недели получил только одно письмо Вот и всё».¹³² Ми також можемо звернути увагу, на те, що автор відправляє свої листи в різноманітних комбінація які дуже схожі на оригамі. Продовжуючи тему, грошей та поводження з ними, звернемо увагу на такі рядки дозвілля. Воно проходило в ходіннях по магазинах.¹³³ Варто відзначити, що тема походів в магазин – це наскрізна тема листування. В наступному листі наряд на контрольно-пропускному пункті вважається привілейованим через можливість вільно відвідувати магазин.¹³⁴

Знаючи вихідні дані про походження автора, ми б могли припустити невеликий вибір товарів в селі, однак, якщо врахувати економічну нестабільність початку 90-х років ХХ ст., ці рядки можна розглядати як показник рівня епохи. Далі окремо можна розглянути рядки, які наштотвують на сюжет про крадіжки в казармах. Це наприклад прохання передати дешевий годинник з вибитим іменем автора.¹³⁵

Окремо виділимо категорію фрагментів у листах, що можна окреслити як «надзвичайні випадки». Під цим ми можемо розуміти випадкові повідомлення до нині невідомих свідків про певні резонансні події. У цій колекції таким випадком може стати втеча солдатів з військової частини. Через ,що були скасовані можливість пересуватись містом. Також змальовуються взаємовідносини з місцевими зокрема сцена бійки яка завершилась для солдатів ножовими пораненнями.¹³⁶ Слідуючи за хронологією колекції дізнаємось про те, що автор потрапляє в Угорщину. Приїзд на нове місце великого враження не справив. Через відсутність можливості активно покидати військову частину. Також описується пауза в листуванні через транспортування до Дебрецена. Однак позитивні відгуки

¹³² Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.3. Арк.1.

¹³³ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.4. Арк.1.

¹³⁴ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.12. Арк.1.

¹³⁵ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.4. Арк.1.

¹³⁶ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.14. Арк.1.

отримує колектив в якому знаходиться автор. Особливі сентенції командування роти яке більш поблажливо ставиться до солдатів ніж попереднє керівництво.¹³⁷ Не обходить автор і угорських магазинів. Відмічається можливість купити все, що тільки можливо уявити. Це зокрема жуйки, печиво «Турбо».¹³⁸ Автором також згадується тема «землячества». Однак вона не акцентується. Лиш пару згадок про національний склад військової частини в Угорщині та етнічну різницю молодого поповнення солдатів «и все четыре не русские , два таджика казах и армян»,¹³⁹ однак категорію «русские» на жаль, ми не можемо розкрити через брак матеріалу.

Отже, розглянувши приватну колекцію листів Шкурат М.Б.1989-1990 рр., можемо виокремити такі тематичні блоки: «землячество» в радянській армії, побут строковика, житлові умови (Миколаїв/Дебрецен), дозвілля. Проте варто відмітити, що тексти листів виглядають досить куцо. На нашу думку, це пов'язано з армійською перлюстрацією – на що вказують відповідні рядки. «В письмах можете можете высалась фотографии, лезвия, открытки, конверты наши письма не проверяются как в союзе».¹⁴⁰

¹³⁷ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.22. Арк.1.

¹³⁸ Так само.22.

¹³⁹ Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.23. Арк.1.

¹⁴⁰ Так само. 23.

ВИСНОВКИ

Епістолярії рідко ставали об'єктом спеціальних джерелознавчих досліджень, їх використання істориками, здебільшого, мало характер ілюстративний. Ця проблема викликана питанням місця листів в загальній класифікації джерел. Вони не фігурували як самостійне джерело, що надавало їм «нижчий статус».

Комплекси листування приватних осіб (особливо пересічних громадян) мають погану збереженість і вкрай рідко зберігаються упродовж біль ніж одного-двох десятиліть. Масовість листів, через те що листування довгий час було способом масової комунікації зібрати колекцію чітко окресленими хронологічними рамками дуже важко. Ніхто не дасть гарантії, що не знайдеться новий лист через, що прийдеться повністю перебудувувати концепцію колекції. Фізична відсутність певних атрибутів листа. Наприклад конверта, який з першого погляду дає базове розуміння про зміст листа та його автора. Завдяки конверту є більший шанс встановити чітку хронологію послідовність. По-друге, зберігання. Ця проблема прямо пов'язана з першою. Листи дуже погано зберігаються, тому їх дослідження потребує швидкості в збиранні матеріалу. По-третє, перераховані тези породжують проблему фрагментарності. На практиці це виливається у втрату контексту через, що лист перестає бути цінним джерелом (окрім випадків коли там зафіксована дуже незвична або рідка ситуація свідком якої був автор).

Методологічне підґрунтя джерелознавчого аналізу епістолярій має базуватися на міждисциплінарних засадах, використовуючи сукупність методик і прийомів, властивих багатьом сферам знання про людину та суспільство. Наприклад Їх методи роботи допоможуть розглянути епістолярні джерела під зовсім іншим ракурсом. Наприклад філологія, лінгвістика, літературознавство та текстологія. В областях цих наук термін «лист» значно частіше спливає в академічних дискусіях. Для джерелознавства це важливо в рамках формування узагальненого

термінологічного словника задля більш ґрунтовних досліджень листів. Також корисними є методи роботи з авторськими помилками які допомагають зрозуміти їх походження, що в свою чергу дозволяє розкрити аспекти культурно-освітньої політики СРСР. Філологічні методи також дозволяють розглянути специфічні слова в тексті жаргонізми, ненормативної лексики, сленг епохи. Також вони допомагають в розгляді стилю написання листів, що дозволяє виділити епістолярний етикет якщо такий був, зрозуміти чи були стандартизовані формули звернення та побудови тексту.

Термінологічний апарат, яким характеризуються листи та їх наративна складова, все ще залишає місце для дискусій та розширення понятійної складової. Його основу складають такі терміни як «джерела особистого походження», «Его-джерела», «особистісно-комунікаційні письмові джерела» різниця їх використання лежить у площині підходів вивчення епістолярних джерел. Перший термін орієнтується по походження завдяки чому до нього можна віднести широке коло джерел але специфіка їх дослідження може втрачатись. Другий термін, використовувався для позначення історичних свідчень із яскраво вираженим особистим характером дослідник стикається з «я», що дозволяє розглянути конкретну людину через епістолярні джерела. Третій термін робить акцент на комунікативній функції дозволяє врахувати специфіку суб'єктивного характеру.

Піддавши зовнішній та внутрішній критиці досліджувані епістолярні колекції радянських громадян, ми можемо підсумувати певний інформаційний потенціал для дослідження радянського повсякдення. Ці люди не були між собою знайомі і жили в різних пластах радянського суспільства. Це дозволяє з більшою вірогідністю ставити до спільних сюжетів. Виділяємо ці сюжети: релігійна свідомість та тлумачення снів. Не дивлячись на роки атеїстичної пропаганди та знецінення релігії, ми можемо спостерігати активний запит громадян на релігійні інституції. Сни також стали наскрізною лінією листувань, зважаючи на постійне висміювання забобонів та подібного роду дій, зауважуємо, що в цьому була потреба у

радянських громадян. Побічною але часто зустрічаємою темою було порівняння повсякдення в різних республіках СРСР. В подібних листах можна прослідкувати продовольчі та непродовольчі запити радянських громадян. Рівень добробуту чого немає можливості «достать» в рідній республіці. Окремою темою сюжетних люній стають життєві стратегії. Вони з'являються в контексті авторського викладу який переслідує певну ціль. Це спроба зарекомендувати себе проілюструвавши власні мрії та план їх реалізації. Це прохання поради коли намагаєшся отримати квартиру. Це детальний план свого навчання задля реалізації подорожі по СРСР. Не обходиться і без теми життя та побуту комсомолу. Повсякдення на комсомольських будівництвах та умови життя які жахали самих учасників цього дійства. Інколи трапляються розповіді про ієрархічні взаємовідносини на ринку праці які констатують певну вседозволеність керівництва якого б рангу воно не було. Крім життєвих турбот, оповідається й дозвілля, імпровізованні шкільні вечірки, новорічні посиденьки також вирізняється погляд на листування як на окремий вид дозвілля. Також великим тематичним блоком є армійський побут солдата строковика. Строкова служба, це те з чим стикалась більша частина чоловічого населення СРСР, і тому віднайдення джерел для її дослідження досить важливе завдання. Всі ці сюжети неодноразово артикулюються в колекціях. Відповідно введення до наукового обігу якомога ширшого кола епістолярних текстів надає дослідникам радянської доби широке інформаційне поле для продуктивних історичних реконструкцій з історії повсякдення, соціальної та гендерної історії, культурної антропології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

Неопубліковані джерела:

1. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.1. Арк.2.
2. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.2. Арк.1.
3. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.3. Арк.3.
4. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.4. Арк.1.
5. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.5. Арк.2.
6. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.6. Арк.1.
7. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.7. Арк.2.
8. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.8. Арк.1.

19. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.19. Арк.1.
20. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.20. Арк.1.
21. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.21. Арк. (конверт).
22. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.22. Арк.1.
23. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Каргіної О. М.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.23. Арк.1.
24. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.1. Арк.1.
25. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.2. Арк.1.
26. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.3. Арк.21
27. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г.

- 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.4.
Арк.2.
28. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.5.
Арк.1.
29. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.6.
Арк.1.
30. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.7.
Арк.1.
31. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.8.
Арк.3.
32. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.9.
Арк.1.
33. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.10.
Арк.1.
34. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.11.
Арк.1.

35. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.12. Арк.1.
36. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.13. Арк.1.
37. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.14. Арк.1.
38. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.15. Арк.2.
39. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.16. Арк.1.
40. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.17. Арк.1.
41. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.18. Арк.1.
42. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г.

- 1958-1964 pp.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.19.
Арк.1.
43. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 pp.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.20.
Арк.3.
44. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 pp.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.21.
Арк.1.
45. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 pp.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.22.
Арк.1.
46. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Богданович К. Г. 1958-1964 pp.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.23.
Арк.3.
47. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 pp.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.1.
Арк.2.
48. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 pp.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.2.
Арк.1.
49. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 pp.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.3.
Арк.1.

50. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.4. Арк.1.
51. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.5. Арк.3.
52. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.6. Арк.1.
53. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.7. Арк.2.
54. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.8. Арк.1.
55. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.9. Арк.1.
56. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.10. Арк.1.
57. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-

- 1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.11. Арк.2.
58. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.12. Арк.1.
59. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.13. Арк.2.
60. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Яценко С. 1968-1975 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.14. Арк.1.
61. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.1. Арк.1.
62. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр.// РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.2. Арк.2.
63. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.3. Арк.1.
64. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.4. Арк.1.

65. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.5. Арк.1.
66. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.6. Арк.1.
67. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.7. Арк.1.
68. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.8. Арк.1.
69. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.9. Арк.1.
70. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.10. Арк.1.
71. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.11. Арк.1.
72. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-

- 1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.12. Арк.1.
73. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.13. Арк.1.
74. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.14. Арк.2.
75. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.15. Арк.1.
76. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.16. Арк.1.
77. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.17. Арк.1.
78. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.18. Арк.1.
79. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.19. Арк.1.

80. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.20. Арк.1.
81. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.21. Арк.1.
82. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.22. Арк.1.
83. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.23. Арк.1.
84. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.24. Арк.1.
85. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.25. Арк.2.
86. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.26. Арк.2.
87. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-

- 1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.27. Арк.3.
88. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.28. Арк.2.
89. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.29. Арк.2.
90. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.30. Арк.1.
91. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.31. Арк.2.
92. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.32. Арк.3.
93. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.33. Арк.4.
94. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.34. Арк.1.

95. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.35. Арк.2.
96. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.36. Арк.1.
97. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.37. Арк.1.
98. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.38. Арк.1.
99. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.39. Арк.1.
100. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.40. Арк.1.
101. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.41. Арк.4.
102. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-

- 1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.42. Арк.3.
103. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.43. Арк.2.
104. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.44. Арк.2.
105. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.45. Арк.2.
106. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.46. Арк.2.
107. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.47. Арк..
108. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.48. Арк.2.
109. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.49. Арк.1.

110. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.50. Арк.3.
111. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.51. Арк.1.
112. Рукописний відділ запорізького відділення Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України листи Сорокіної Л. 1980-1988 рр. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Спр.52. Арк.1.
113. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.1. Арк.1.
114. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.2. Арк.1.
115. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.3. Арк.1.
116. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.4. Арк.1.
117. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.5. Арк.1.
118. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.6. Арк.1.
119. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.7. Арк.1.
120. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.8. Арк.1.
121. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.9. Арк.1.

122. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.10. Арк.1.
123. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.11. Арк.1.
124. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.12. Арк.1.
125. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.13. Арк.1.
126. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.14. Арк.1.
127. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.15. Арк.1.
128. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.16. Арк.1.
129. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.17. Арк.1.
130. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.18. Арк.1.
131. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.19. Арк.1.
132. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.20. Арк.1.
133. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.21. Арк.1.
134. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.22. Арк.1.
135. Колекція листів Шкурат М.Б. 06.10.2019.Арк.23 //Приватний архів сім'ї Шкурат. Спр.23. Арк.1.

Опубліковані джерела:

136. В. І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 1: А-І/ Авт. та упоряд.: С. М. Кіржаєв, К. Є. Новохатський, Л. М. Яременко, Н. М. Глушенюк, Л. І. Завалішина, Н. М. Зубкова, Д. І. Курас, Р. О. Марценюк, І. В. Шарабанова; Ред. кол.: А. Г. Загородній (голова), О. С. Онищенко (заст. голови), Г. В. Боряк, О. І. Дзюба, Г. В. Папакін, В. І. Попик, Л. М. Яременко. НАН України. Комісія НАН України з наукової спадщини академіка В. І. Вернадського, Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. К., 2018. 572 с.
137. «Здравствуйте, дорогие мои...» (фронтовые письма 1941–1945 гг.): сборник документов / сост. Е. Э. Ешан, А. П. Пудалова. Нижний Новгород: Центр. архив Нижегород. обл., 2015. 588 с.
138. Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. Українське історичне товариство; НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 1. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. 399 с.
139. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. К.: StreamArLine, 2019. 516 с.
140. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994 / упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський [та ін.]. Львів, 2001. 733 с.
141. «Письма с фронта»/ред. Лимонов В.Ф. Тамбов: типография издательства «Тамбовская правда», 1943. 226 с.
142. Письма из немецкого рабства. М., 1943. 16 с.
143. «Письма патриотов» М. 1944. 112 с.
144. Письма победы. URL: <https://pismarobedy.ru/> (дата звернення 15.05.20)
145. «Поправка к конституции РФ». URL: <http://duma.gov.ru/news/48045/> (15.05.20)
146. Устав воинской службы СССР. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ (дата звернення 22.07.20)

Монографії та наукові статті:

147. Абросимова С. В., Журба О. И. Эпистолярное наследие академика Д. И. Яворницкого как объект археографического исследования // *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.* Днепропетровск, 1990. С. 129-135
148. Алеврас Н.Н. Историографический текст как эго-документ: к постановке и обсуждению подхода. *История в эго-документах: Исследования и источники. Ин-т истории и археологии УрО РАН.* Екатеринбург: Издательство «АсПУр», 2014. С. 41-55
149. Ананьева Т. К вопросу о систематизации эпистолярных источников. *Студії з архівної справи та документознавства*, 2004. Т. 12. С. 85-89.
150. Арутюнова Н. Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия. 1990. С. 136-137.
151. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Я.С. Калакура (гол. рел.), В.П. Ляхоцький, Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, І. Б. Матяш, Р. Я. Пиріг. К., 1998. 316 с.
152. Аскерова Л. Листи до влади жертв політичних репресій як прояв соціальної мімікрії (на прикладі Чернігівської області). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* К, 2014. № 2 (43). С. 257.
153. Боряк О. Повсякдення війни у фронтових трикутниках зенітчиці (1943-1945 рр.). *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел* : зб. матеріалів всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 19-24
154. Варшавчик М. А. О структуре источниковедческой критики // *Источниковедение отечественной истории за 1979 г. М., 1980.* С. 23-38.
155. Гайлит О. А. «История жизни» в контексте советской эпохи. *Вестн. Ом. ун-та.*, 2010. № 1. С. 28-33.
156. Гаспаров М.Л. Эпистолярное творчество В.Я. Брюсова. 831 с.
157. Григоренко І. В. Приватний лист та епістолярна форма: історичний аспект взаємодії. *Гілея: науковий вісник.* 2017. Вип. 118. С. 45-49.

158. Дмитрієнко Марія Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу. *Спеціальні історичні дисципліни*. 1998. № 2. С. 23-45.
159. Елина Е. Г. К теории эпистолярия. *Поэтика и стилистика*: сб. ст. Саратов: Саратов. ун-т, 1980. С. 26-34.
160. Жучков Б.И. Кондратьев В.А. Письма советских людей периода Великой Отечественной войны как исторический источник. *История СССР*. 1961. №4. С. 55-69.
161. Зарецкий Ю. П. Стратегии понимания прошлого. Теория, история, историография. М., 2011. 384 с.
162. Зарецкий Ю. П. Свидетельства о себе: новые исследования голландских историков. *Социальная история. Ежегодник*. СПб., 2009. С. 329-340.
163. Історичне джерелознавство: Підручник / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; К.: Либідь, 2002. 488 с.
164. Илларионов Г. М., Филатов Т.В.. История в эго-документах: Исследования и источники. *Ин-т истории и археологии УрО РАН. Екатеринбург*. Издательство «АсПУр». 2014. 368 с.
165. Источниковедение отечественной истории / Под ред. Голиков А.Г., Круглова Т.А. М., 2008. 459 с.
166. Источниковедение: учеб. пособие / И. Н. Данилевский, Д. А. Добровольский, Р. Б. Казаков и др. Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 685 с.
167. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие/И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
168. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: Учебник/под ред. А. К. Соколов. М.: Высш. шк., 2004. 687 с.
169. Кабанов В. В. Источниковедение истории Советского общества. Курс лекций. М., 1997. 388 с.

170. Источниковедение истории СССР / Под ред. И.Д. Ковальченко. М., 1981. 496 с.
171. Источниковедение истории СССР XIX-начала XX вв. / Под ред. И. А. Федосова. М., 1970. 357 с.
172. Кобак И.В. Письма как исторический источник: задачи и приемы изучения. Вестник СПбГУ, 2012. Сер. 2. Вып. 2. С. 142-148.
173. Ковальский Н. П. Методические указания по источниковой эвристике в курсе источниковедения истории СССР. Днепропетровск: ДГУ, 1988. 35 с.
174. Кожин А. Н. Функциональные типы русской речи. М.: Высш. шк., 1982. 256 с.
175. Колесник И.И. Принципы классификации и анализа эпистолярных источников (по материалам переписки С. М. Соловьева) // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин*. Днепропетровск, 1985. С.79-84.
176. Кимерлинг А.С. Письма во власть в позднюю сталинскую эпоху: интимное и политика. *История в эго-документах: Исследования и источники*. Ин-т истории и археологии УрО РАН. Екатеринбург: Издательство «АсПУр», 2014. С. 325-339.
177. Критский Ю.М. Эпистолярное наследие историков как историографический источник (середина XIX в. -1917 гг.) // *История и историки: историографический ежегодник*. 1973. М., 1975. С. 85-112.
178. Курс источниковедения истории СССР. М., 1940. Т. II. Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 1890-х гг.). 241 с.
179. Курьянович А. В. Эпистолярная языковая личность: к вопросу определения категориальных и типологических черт. *Сибирский филологический журнал*. 2014. № 4 С. 255-262.
180. Курьянович А. В. Коммуникативные аспекты слова в эпистолярном дискурсе М. И. Цветаевой Томск, 2002. 227 с.

181. Кучина Т.Г. К изучению эволюции эпистолярных источников второй половины XIX-начала XX вв. // *Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах: тезисы докладов III Всесоюзной конференции* (Новороссийск, 1979). М., 1979. Ч.2. С. 219-224
182. Литовская М.А. Жанр документальной истории семьи как его-документ: проблема имплицитного читателя. *История в эго-документах: Исследования и источники. Ин-т истории и археологии УрО РАН*. Екатеринбург: Издательство «АсПУр», 2014. С. 55-67
183. Лихачёв Д. С. Текстология. Краткий очерк. Москва-Ленинград издательство «Наука», 1964. 100 с.
184. Маркова О. «Письма с фронта как документ военной эпохи». *Интеракция. Интервью. Интерпретация*, 2017. Том 8. № 12. С. 54-67.
185. Мармілова О., Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). *Сторінки воєнної історії України*, 2010. №13. С. 256-261.
186. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. НАН України. Інститут української мови. К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ», 2017. 240 с.
187. Мацько Л.І. Стилїстика української мови. К.: Вища школа, 2003. 368 с.
188. Нестеренко Л. Епістолярій остарбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 116-136.
189. Мнухина Р.С. Источниковедение истории нового и новейшего времени. М., 1970. 327 с.
190. М. Чиркова Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини). *Краєзнавство*. 2013. С.124-132.
191. Прохоров Е. И. Издание эпистолярного наследия. *Вопросы текстологии*. М., 1964. Вып. 3. С. 6-72.

192. Прохоров Е.П. Эпистолярная публицистика: учебно-методическое пособие по спецкурсу. М., 1966. 60 с.
193. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., «Наука». 1975. 276 с.
194. Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. Київ: НАН України, Інститут української мови. 1993. 384 с.
195. Романовский В. К. Письма рабочих как источник для изучения социального облика рабочего класса 1920-х гг. // *Вспомогательные исторические дисциплины*. Л., 1990. XXI. С. 54-60.
196. Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. Москва: Лабиринт, 2004. 320 с.
197. Соболев Г.Л. Письма в Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов как источник для изучения общественной психологии в России в 1917 г. // *Вспомогательные исторические дисциплины*. Л., 1968. С.159-173
198. Соколов А.К. Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура. Проблемы источниковедения советской истории М.: Институт российской истории РАН, 1994. 400 с.
199. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
200. Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР: период империализма. Конец XIX в.-1917 г. М., 1962. 604 с.
201. Суржикова Н. В. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? История в эго-документах: Исследования и источники. *Ин-т истории и археологии УрО РАН. Екатеринбург*. Издательство «АсПУр», 2014. С. 6-36.
202. Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв.ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. 504 с.

203. Текстологія історична. URL:<http://resource.history.org.ua/cgi> (дата звернення 19.06.20)
204. Тимошенко Ю. Епістолярна спадщина як джерело вивчення повсякденного життя. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р., м. Вінниця. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 129-135.
205. Троицкий Ю. Л. Аналитика эго-документов: инструментальный ресурс историка. *История в эго-документах: Исследования и источники. Ин-т истории и археологии УрО РАН*. Екатеринбург: Издательство «АсПУр», 2014. С.14-32.
206. Фарсобин В. В. К определению предмета источниковедения. (Историографические записки). *Источниковедение истории советского общества*. М., 1968. Вып. 2. С. 389-453.
207. Фесенко О. П. (2008). Эпистолярный: жанр, стиль, дискурс. Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». С.132-143.
208. Филатова Н. М. Подходы к изучению эго-документов в современной исторической науке в свете «лингвистического поворота». *Документ и «документальное» в славянских культурах: между подлинным и мнимым*: сб. науч. Трудов. М.: Институт славяноведения РАН, 2018. С. 24-40
209. Фирсов Б. С. Разномыслие в СССР. 1940-1960-е годы: История, теория и практики. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурга Европейский дом, 2008. 544 с.
210. Чернов Е.А. Эпистолярное наследие Н.И. Надеждина // *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.* Днепропетровск, 1990. С. 108-117.
211. Щерба Л. В. Современный русский литературный язык. Рус. яз. Высш. шк. 1939. № 4. С.91-96
212. Шерех Ю. Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеологія. Київ: Дніпро, 1993.455 с.

Дисертації та автореферати:

213. Марасинова Е. Н. Социальная психология интеллектуально-аристократических кругов российского дворянства последней трети XVIII в. (Опыт формально-количественного анализа источников эпистолярного характера): автореф. дисс. канд. ист. наук. МГУ им. М.В. Ломоносова. М., 1991. 49 с.
214. Нижникова Л. В. (1991). Письмо как тип текста: дис.канд.филол.наук. Одесский государственный университет имени И. И. Мечникова. Одеса,1991.130 с.
215. Никитина О. В. Семантико-стилистический анализ писательского эпистолярия.: дис. канд. филол. наук. Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского. Саратов,1999. 210 с.
216. Силаева Н. В. Лингвопрагматический анализ экспрессивности эпистолярного текста (на материале английской частной переписки XVIII—XIX вв.): автореф. дисс. канд. филол. Наук. Самарский государственный университет. Самара, 2007. 50 с.